

УДК 904.23(477.73)"652"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-7>

Анна РУСЯЄВА,
 orcid.org/0000-0002-6688-1897
 доктор історичних наук, професор,
 незалежний дослідник
 (Київ, Україна) AnnMar@3g.ua

Марина РУСЯЄВА,
 orcid.org/0000-0002-0498-0611
 кандидат мистецтвознавства, доцент,
 доцент кафедри теорії та історії мистецтва
 Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури
 (Київ, Україна) maryna.rusiaieva@naoma.edu.ua

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ТЕМЕНОС В ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКІЙ

У статті вперше на підґрунті перегляду звітів Б. Фармаковського про розкопки на південно-західному узвишші Верхнього міста Ольвії в 1902, 1904–1906, 1924 рр. й аналізу відповідних джерел здійснено спробу встановити достовірність відкриттів елліністичного храму і пізньоримського храму Аполлона Простата. В історіографічній частині статті основну увагу приділено тим об'єктам і знахідкам, завдяки яким вчений наприкінці своїх досліджень на цій території припускає існування двох храмів. У подальшому не опубліковані Б. Фармаковським знахідки VI–V ст. до н. е. зумовили В. Скуднову впевнено вважати, що тут було розташовано не тільки храм Аполлона Простата, але й архаїчне святилище Аполлона. Слідом за нею Т. Блаватська зазначила, що Б. Фармаковський розкопав перший теменос в Ольвії. Дійсно, як показує аналіз культових матеріалів, цей археолог відкрив сакральну ділянку значно раніше за усі інші теменоси. Відповідно до її розташування, а так само у порівнянні з іншими першими теменосами, вона заслуговує носити назву Південно-Західний теменос.

Відзначимо, що у деяких працях сучасних дослідників висловлено різноманітні інтерпретації відкритих Б. Фармаковським споруд, у тому числі спростовування його визначень. Так, велика культова споруда в периболі храму Аполлона Простата стала казармою римського гарнізону. Все разом спричинило неправомірне «перенесення» архітектурних деталей й важливих знахідок з цієї сакральної ділянки до інших теменосів, а також своєрідне замовчування храму Аполлона Простата.

Попри лише вибірково опубліковані матеріали культового призначення й сучасні інтерпретації, вдалось, з урахуванням насамперед епіграфічних пам'яток, архітектурних деталей, скульптури й лутеріїв/перірантеріїв з присвятками, вперше з'ясувати, що тут у різні часи існувало чотири святилища. В статті на підґрунті зібраних джерел окремо охарактеризовано, атрибутовано і відносно продатовано святилища з невеликими храмами та вівтарями: Аполлона VI–V ст. до н. е., Самофракійських богів і Діоніса IV – першої половини I ст. до н. е., Аполлона Простата другої половини I – першої третини III ст. Загалом вони входили до складу Південно-Західного теменоса, який містився на південно-західному узвишші верхнього плато впродовж всього існування давньогрецької Ольвії Понтійської. Найбагатшим храмом за весь час існування поліса завдяки численним дорогоцінним дарам колегії стратегів був храм Аполлона Феба Простата – всесильного захисника держави в перші століття нашої ери.

Ключові слова: Ольвія, Б. Фармаковський, раннє святилище Аполлона, лутерії з присвятками, храм Самофракійських богів, храм Діоніса, присвяти стратегів, храм Аполлона Простата.

Anna RUSIAIEVA,
 orcid.org/0000-0002-6688-1897
 DSc in History, Professor,
 Independent Researcher
 (Kyiv, Ukraine) AnnMar@3g.ua

Maryna RUSIAIEVA,
 orcid.org/0000-0002-0498-0611
 PhD in Art History, Associate Professor,
 Associate Professor at the Department of Theory and History of Art
 National Academy of Fine Arts and Architecture
 (Kyiv, Ukraine) maryna.rusiaieva@naoma.edu.ua

SOUTH-WESTERN TEMENOS IN OLBIA PONTICA

The paper makes the first attempt to establish the authenticity of the discoveries of the Hellenistic temple and the Late Roman temple of Apollo Prostates based on a review of B. Farmakovsky's reports on the excavations on the southwestern

elevation of the Upper City of Olbia in 1902, 1904 to 1906, and 1924 and the analysis of relevant sources. In the historiographic part of the paper, the main attention is paid to those objects and finds, thanks to which the scientist, at the end of his research in this area, assumed the existence of two temples. Later, B. Farmakovskiy's unpublished finds of the 6th-5th centuries B.C. convinced V. Skudnova to confidently believe that not only the temple of Apollo Prostates was located here, but also the archaic sanctuary of Apollo. Following her, T. Blavatska noted that B. Farmakovskiy excavated the first temenos in Olbia. Indeed, as the analysis of religious materials shows, this archaeologist discovered a sacral area, much earlier than all other temene. According to the location of this area, as well as in comparison with other first temene, it deserves to be called the South-Western temenos.

Note that in some works of contemporary researchers, various interpretations of the structures discovered by B. Farmakovskiy are expressed, including refutation of his definitions. Thus, a large religious building in the Peribolus of the temple of Apollo Prostates became barracks of the Roman garrison. All together caused the wrongful «transfer» of architectural details and important finds from this sacral area to other temene, as well as a kind of ignoring of the temple of Apollo Prostates.

Despite only selectively published materials of religious significance and contemporary interpretations, it was possible, taking into account, first of all, epigraphic monuments, architectural details, sculptures and louteria-perirrhanteria with dedications, to find out for the first time that there were four sanctuaries in that place at different times. In the paper, on the basis of collected sources, sanctuaries with small temples and altars are separately characterized, attributed and relatively dated: of Apollo of the 6th – 5th centuries B.C., of the Samothracian gods and Dionysus of the 4th – the first half of the 1st century B.C., of Apollo Prostates of the second half of the 1st century – the first third of the 3rd century. In general, they were part of the South-Western Temenos, which was located on the southwestern elevation of the upper plateau throughout the existence of the ancient Greek Olbia Pontica. The richest temple during the entire existence of the polis, thanks to the numerous precious gifts of the collegium of Strategoi, was the temple of Apollo Phoebus Prostates – the all-powerful defender of the state in the first centuries of our era.

Key words: *Olbia, B. Farmakovskiy, early sanctuary of Apollo, louteria with Dedications, temple of Samothracian Gods, temple of Dionysus, strategoi dedications, temple of Apollo Prostates.*

Постановка проблеми. В Ольвії Понтійській – одному з найдавніших і найвідоміших давньогрецьких причорноморських полісів – упродовж майже двох століть відкрито чимало унікальних пам'яток. Серед них особливо виділяються два великих теменоси – Східний і Західний, які є оригінальними і відокремленими архітектурно-культовими ансамблями в центральному районі Верхнього міста. Нещодавно до них було приєднано порівняно менший теменос, так само за місцем розташування названий Південним. У кожному були окремі святилища божеств. У першому теменосі на північ від агори і поблизу східної тераси Нижнього міста шанували верховних покровителів Аполлона Дельфінія і Зевса Сотера (Карасев, 1964: 27–51; Леви, 1985: 65–88; Русяєва 2010: 23–41). У другому найранішому – на північний захід від нього – Аполлона Іетроса, Матір богів, Гермеса й Афродіту, Діоскурів і так званих анонімних божеств (Русяєва 1991: 123–138; 2006а; 2006б; 2006с; 2006д; 2010: 42–101). Ці сакральні ділянки догетського періоду історії Ольвії було відмежовано одна від одної невисокими кам'яними огорожами і шириною Головною поздовжньою вулицею, яка також слугувала і для проведення релігійних свят. У південно-східній частині міста на терасах до Гіпаніса відкрито Південний теменос, до якого входять пізньоархаїчний і класичний храми Афродіти, вівтар Героя Ангела (Вісника), і можливо, інші святилища (Буйських 2015; Русяєва 2015; Буjskikh 2015; Rusyaeva 2015). Останнім часом до них приєднано два приміських святилища хтонічних

богів і умовно Деметри, які розташовані в передмісті (за нинішньою назвою у Західному районі) і завдяки яким вирішується питання щодо міського планування з божественним захистом ольвійської громади в архаїчно-класичний період (Fornasier, Bujskikh, Kuzmischev 2022: 69–71, 74–88).

Натомість в Ольвії, згідно з писемними джерелами, зафіксовано чимало й інших культів божеств і обожнених героїв, святилища яких досі не відкриті, наприклад: Артеміди, Афіни, Діоніса, Посейдона, Асклепія, Самофракійських богів тощо. Жодних слідів, зокрема, не вдалося поки-що знайти про згадані Діоном Хрисостомом храми Зевса й Ахілла наприкінці I ст. н. е. (далі без позначень «н. е.») (Dion. Chrysost. XXXVI). Досі не виявлено залишки найпізнішого тут храму, який збудував за власні кошти у першій половині III ст. Аврелій Юліан, син Александра, богам милостивим Серапісу й Ісіді, Асклепію і Гігієї, Посейдону (IOSPE I², 184; Русяєва 1992: 115–116, 131, 150).

Аналіз досліджень. Однак, серед відзначених храмів виняткове місце займають ще не атрибутований елліністичний храм і храм Аполлона Простата (далі Простата) перших століть, розкопки яких у 1905–1906, 1924 рр. на південно-західному узвишші Ольвії провів Б. Фармаковський з надією першим відкрити і дослідити тут акрополь (Фармаковський 1915: 11). Після вивчення історичної топографії Ольвії також відзначено, що західна половина узвишшя в середньому на 1–2 м вища східної (Крыжицкий 1985: 48). Поки-що ніхто з сучасних дослідників міста і його архітектури

спеціальному вивченню і точнішій локалізації храмів не приділяли належну увагу, в результаті чого храм Простата вважається гіпотетичним, хоча його достовірне існування зафіксовано численними присвятами дорогоцінних дарунків від однієї з головних державних колегій стратегів.

Мета статті. На підґрунті перегляду і всебічного аналізу матеріалів, опублікованих Б. Фармаковським у звітах про розкопки в південно-західній частині Верхнього міста Ольвії за 1902, 1904–1906, 1924 рр., у контексті з окремими інтерпретаціями сучасних археологів, встановити достовірність існування тут не тільки визначених ним храмів, а й інших невідомих до нашого часу святилищ як складових Південно-Західного теменоса – так умовно названого за місцерозташуванням і аналогічно з іншими теменосами. Принагідно зазначимо, що при вивченні цієї сакральної ділянки головну увагу буде зосереджено на знахідках культового призначення.

Виклад основного матеріалу. Головні аспекти археологічного дослідження. Важливим джерелом для атрибуції та введення до наукового обігу, хоча і надто запізненого, ще одного теменоса, який існував упродовж усієї історії Ольвії, є різного типу культові предмети, з-поміж яких головне місце посідають епіграфічні пам'ятки. Зрозуміло, що ні у минулі роки, ні особливо тепер, немає жодних шансів *de visu* ознайомитись з археологічними й архівними матеріалами з розкопок Б. Фармаковського¹. Це зумовлює уважніше переглянути його опубліковані звіти, що безпосередньо стосуються лише цієї сакральної ділянки, які в межах нашої статті будуть стисло висвітлені.

Від самого початку вчений поставив перед

¹ Принагідно згадаємо найголовніші дати життя визначного дослідника античного мистецтва й Ольвії Бориса Володимировича Фармаковського (нар. 1870). Після призначення його батька ректором народних училищ Херсонської губернії у 1885 р. сім'я переїхала до Одеси. Тут він закінчив Рішельєвську гімназію й історико-філологічний факультет Новоросійського ун-ту 1892 р., де був залишений для підготовки професорського звання. У наступному році отримав відрядження в Грецію, де упродовж майже трьох років приймав участь у розкопках багатьох пам'яток під керівництвом видатних археологів Німеччини, Франції, Англії. 1886 р. – вперше провів розкопки некрополя Ольвії. Потому він отримав нове півторарічне відрядження для вивчення матеріалів давньогрецького живопису у Берлінському, Лондонському, Луврському, Римському і Ватиканському музеях. Після повернення працював вченим секретарем в Археологічному інституті в Константинополі. В 1901–1915 рр., як член Археологічної комісії в Санкт-Петербурзі, був керівником Ольвійської археологічної експедиції і розкопав чимало визначних пам'яток як у місті, так і на некрополі. 1924–1926 рр. – останні розкопки в Ольвії, помер 1928 р. Виступав на багатьох Міжнародних з'їздах з доповідями. Серед численних наукових праць відзначимо монографії про художній ідеал демократичних Афіні і останню українською мовою про розкопування в Ольвії в 1926 р. (Фармаковская 1988: 22–216).

собою завдання планомірного дослідження: з'ясувати точні межі міста, загальне значення окремих частин його території та головні магістралі, далі систематизувати розкопки тих частин, дослідження яких було б особливо важливим і цікавим (Фармаковский 1915: 9). У жодному разі не йшлося про теменоси. Розкопки вели переважно траншейним методом, деякі з траншей не докопували до материка, що часто заважало з'ясуванню цілісної картини. Тим не менше, окремі міркування Б. Фармаковського нині мають найважливіше значення. Для того, щоб адекватно висловити свою точку зору, достатньо ознайомитись з публікаціями його звітів про розкопки на узвишші в 1902, 1904–1906 рр. За остаточним висновком через десятиліття, вони «були присвячені з'ясуванню питання про акрополь і про значення південної маленької трикутної частини всередині великого трикутника, який становив загальну площу давньої Ольвії»; хоча цей район виявився не акрополем, але, вірогідно, тим найдавнішим ядром, навколо якого згодом розширилось місто, і в II–III ст. стало укріпленою римською цитаделлю (Фармаковский 1915: 9–11).

Передусім окреслимо підставі і контекст атрибуції храму Простата Б. Фармаковським. Найважливішу роль у вирішенні цього питання відіграє сукупність усіх опублікованих матеріалів, з яких виділено належні до сакральної зони в тому порядку, як їх щорічно зафіксовано цим археологом. Він вперше 1902 р. розпочав дослідження міста у південно-західній частині маленького трикутника біля схилів Заячої балки, від якої з заходу на схід було прокладено невелику розвідувальну траншею, розкопану до материка. В ній знайдено рештки давніх будівель і багато написів на мarmorі, невеликий мarmуровий торс від статуї чоловіка, уламки теракотових статуеток і кераміки, фігурну посудину у вигляді голови кабана та різні речі (Фармаковский 1904: 25–27).

Опубліковані В. Латишевим фрагменти написів одразу привертають до себе увагу тим, що вперше вказують на присвяти Простату (Латышев 1904: 2–5, 17–18, №№ 2, 3, 9–12). Серед шести з них найоригінальніша нижня частина сірувато-мarmурової плити. На ній з одного боку ретельно вирізьблено почесний декрет, а під ним типову присвяту Ахіллу Понтарху від архонтів початку III ст. Але і цю плиту в давнину розпилили на частини і на її звороті схематично накреслили фронтон, вінок і листок перед текстом присвяти Простату 222–235 рр. – часом правління імператора Александра Севера (Латышев 1904: 2–5, № 2, 3; IOSPE I², 53, 103). Під час цих розкопок виявлено

вмонтований в стіну вапняковий вівтарик з найпізнішим 248 р., грубо вирізьбленим латинським написом – присвятою римському богу Меркурію від солдат з фракійськими іменами (Латышев 1904: 5–7, № 4; IOSPE I², 167). Усі ці написи, імовірно, підтверджують останні роки існування святилища Простата наприкінці першої третини III ст. і перебування тут римського гарнізону близько середини цього століття, коли Ольвія перебувала у важкому економічному становищі.

Подальші розкопки на цій території було продовжено тільки через два роки. Головним досягненням вважається відкриття залишків елліністичної монументальної оборонної стіни над Заячою балкою, яка в подальшому стала зразком для вивчення фортифікації Ольвії, та кам'яних водостоків різного часу, якими відводили воду через спеціальні отвори у цій стіні у Заячу балку (Фармаковский 1907: 2–29). Для дослідження міста (з заходу на схід) від південного кінця цієї стіни було закладено траншею (20 × 5 м), меншу за попередню і не доведену до материка, в якій містились, на думку дослідника, не варті на увагу мізерні залишки будівель римського часу (Фармаковский 1907: 29). Але особливо цікавою виявилась велика кількість уламків посуду, за його визначенням найрізноманітніших стилів, різного начиння і творів художнього ремесла з глини, бронзи, заліза. Серед них названо тільки найголовніші, переважно уламки від елліністичних мармурових статуй: дві невеликі жіночі у хітонах і гіматіях, рельєф з зображенням трапези героїзованого померлого, карнизи, один прикрашений лесбійським кіматієм, плити з написами, а також теракотові жіночі статуетки та численні світильники тощо (Фармаковский 1907: 29–32, рис. 25–44).

Натомість лише написи було швидко опубліковано В. Латышевим (Латышев 1905: 94–100, №№ 1–4, 6–7). Майже всі вони акуратно вирізьблені на біломармурових плитах, від них уціліли незначні уривки декретів і присвят II ст., крім значного фрагмента з декретом на пошану Каллісфена, сина Дада, першої половини III ст. (IOSPE I², 43, 63, 71). Найцікавіші: вірогідна присвята Деметрі Карзоаза, сина Аттала, близько середини II ст. та фрагмент плити з обірваним загадковим написом латиною з зображенням фракійського вершника, який згодом викликав дискусію (IOSPE I², 169, 171; Русяєва 1992: 153). Однак, Б. Фармаковский, як і перед тим, не розглядав ці епіграфічні джерела в контексті з основними матеріалами, хоча все вказувало на їх не типовий характер.

Наступного року розкопки зосередили на двох прокладених з півночі на південь великих

траншеях і двох менших розмірів. Головне місце в методиці розкопок посідало загальне, ще не диференційоване визначення хронології культурних шарів та їх характеристика. Найперше тут відкрили залишки північної грандіозної кріпосної стіни, завдяки чому було визначено, що маленький південний трикутник Ольвії є пізньоримською цитаделлю, оточеною з півночі цією стіною. Дослідження в південному напрямку від стіни було проведено до материка, дуже перекопаного різними ямами.

У центрі цитаделі простежено чотири культурні шари, з яких верхні три продатовано I – початком IV ст., нижній – кінцем VII–I ст. до н. е. У другому шарі (II–III ст.) на південь від стіни було досліджено фундаменти двох підвалів великої споруди. В їх земляних долівках виявлено чимало різних розмірів круглих ям і глибока непошкоджена цистерна. У багатьох місцях просліджено значні сліди пожежі, що зруйнувала наземні приміщення, частини стін яких впали всередину підвалів. У західному підвалі в купі каміння, з якої великі плити були винесені грабіжниками, залишились лише уламки мармурових карниза й іонійського фриза з сухариками і вапнякової капітелі колони, на долівці – уламки теж мармурового карниза і вапнякової капітелі. В східному підвалі звертає увагу фрагмент мармурового акротерія з залишками напису римського часу та кілька оригінальних кам'яних «ступок» (Фармаковский 1908: 9–13, 17).

Та найголовнішу пам'ятку виявлено в західному підвалі: зверху над камінням у м'якій землі лежала навznak повністю вціліла мармурова статуя оголеного хлопчика з бурдюком у руках заввишки 0,84 м на невисокому постаменті. За описом Б. Фармаковского, вона виконана рядовим майстром-ремісником пізньої римської доби, не оброблена з тильного боку, призначалась, імовірно, для встановлення в ніші і прикрашала фонтан: крізь бурдюк проходила вода, яка виливалась назовні через його отвір тонкою цівкою. Спочатку він ототожнив його з Діонісом у дитячому віці. Однак, знайдена в ямі поблизу підвалу висока мармурова плита з написом про присвяту Простату статуї хлопчика колегією стратегів змусила вченого змінити цю ідентифікацію. Там лежали ще дві мармурові плити з присвятами богу. Найчудовішу з них архаїчну плиту з рельєфним фризом квітів лотоса і пальмет було використано з тильного боку для присвяти Простату золотої триніжки – одного з його головних атрибутів і сакральних символів. Оскільки в заповненні західного підвалу лежала ще й база іншої марму-

рової статуї, а підвали були складовою монументальної споруди, то неподалік у кріпосній стіні могли бути обладнані ніші з екседрами і фонтанами у вигляді фігур (Фармаковский 1908: 13–17, рис. 13–16).

Хоча остаточно призначення споруди з підвалами з'ясувати не вдалося, але виходячи з її солідності, статуї і низки присвят вчений припускав, що це частина якоїсь культової будівлі, що входила в перибол поблизу розташованого храму Простата II–III ст. н. е. (Фармаковский 1908: 18). Крім того, основні знахідки в різних місцях досліджуваної площі, серед яких переважали уламки мармурових плит: чотирнадцять – з написами, архітектурні деталі – п'ять мармурові, одна вапнякова, теракотовий акротерій з рельєфною маскою і дві фрагментовані мармурові статуї чоловіків у гіматіях, разом із виявленими ще й у підвалах культовими предметами, безумовно, вказували на її сакральне значення (Фармаковский 1908: 19, 22).

Важливо підкреслити швидку публікацію написів В. Латишевим (1906: 95–111). Епіграфіст констатував, що значна частина пам'яток 1905 р. є присвятами стратегів Аполлону Простату, зробив припущення, що Б. Фармаковский «провів 1905 р. розкопки поблизу від святилища Аполлона, в периболі якого, без сумніву, спочатку виставили ці записи» та сподівався на відкриття розвалин храму (Латышев 1906: 101). На його думку, найцікавішим є напис про стратегів, які поставили в дар Аполлону статую хлопчика. Плита з ретельно вирізьбленими карнизами і написом разом з цією статуєю була однією з складових великої напівкруглої екседри (Латышев 1906: 102–104, № 5; IOSPE I², 84). Вважаємо, що в атрибуції відкритих залишків споруди разом з присвятами і статуєю провідну роль відіграв В. Латишев, без перекладу, тлумачення та датування яких було б неможливо з'ясувати їх призначення у взаємозв'язку з храмом Простата (пор. Фармаковский 1908: 19–22; Латышев 1906: 95–108, №№ 1–4, 6–12; IOSPE I², 28, 35, 55, 83, 85, 90, 95, 106, 109, 117, 119).

Ще більшу увагу Б. Фармаковский приділив визначенню хронології культурних шарів у 1906 р. До неповністю дослідженого розкопу минулого року було приєднано невелику траншею у південному напрямку. У верхньому шарі знайдено чимало різночасових матеріалів, серед яких у звіті відзначено насамперед уламки мілетських, іонійських, коринфських, аттичних чорно- і червонофігурних, чорнолакових, мегарських, червонолакових, простих глиняних і скляних посудин. Після кераміки перераховано різні мармурові уламки: написів, статуї і рельєфів, підставки лутерія,

великих посудин, архітектурних деталей, а також теракотових статуєток, чимало монет і дельфінчиків (Фармаковский 1909: 6). Проте, жодну з цих знахідок не описано і не атрибутовано. Але й з такого списку ясно, що у верхньому шарі IV ст. перевідкладені і змішані матеріали датовано VI ст. до н. е. – IV ст. Численні уламки написів і різних здебільшого мармурових пам'яток так само вказують на неординарний характер цієї ділянки. Різночасовий матеріал зафіксовано у верхніх шарах, навіть у сучасному гумусі, і на території Західного теменоса (Древнейший 2006: 10–12).

Натомість саме відкриття на цій ділянці великої площі з субструкцій і колосальних вапнякових плит *in situ* на одній її частині, дали підстави припускати розташування саме тут пізньоримського храму Простата (Фармаковский 1909: 7–12, 14–15). Водночас розкопані на південь від великої споруди з підвалами незначні залишки кладок II–III ст. вважалися її складовими, всупереч суттєвим відмінностям, оскільки за відсутністю даних неможливо було сказати що-небудь про її верхній поверх (Фармаковский 1909: 28). Складається враження, що після місцезнаходження храму дослідник відмовився від її попередньої атрибуції як культової споруди у периболі храму Простата, незважаючи на численні культові пам'ятки минулого року і маленькі уламки мармурових плит з присвятами цьому богу (IOSPE I², 112, 120, 126). На цьому власне й припинились на тривалий час основні дослідження у західній частині південного малого трикутника Ольвії.

Цікаво, що в окремій брошурі, присвяченій підсумкам роботи за п'ятнадцять років, Б. Фармаковский відзначив, що в 1902–1909 рр. попереднє загальне дослідження міста закінчено, а з 1910 р. розпочато систематичне вивчення тієї частини Ольвії, де найповніше і найкраще збереглися залишки різних періодів її життя (Фармаковский 1915: 9). Судячи з цього, розкопки ні римської цитаделі, ні сакральної ділянки з храмом Простата унаслідок їх незначного збереження надалі не планувались.

Але всупереч зі сказаним, хоча і через понад два десятиліття, коли у 1924 р. було отримано офіційний дозвіл, Б. Фармаковский провів упродовж близько двох тижнів (на більше не вистачало коштів) незначні археологічні розкопки і на території римської цитаделі. Для цього було виділено дві невеликі ділянки: на схід (30 кв. м) від кріпосної стіни, відкритої в 1906 р., і на південь (70 кв. м) від розкопів 1905–1906 рр. Підписи на планах сприяють розумінню, що остання вже мала назву «площа Аполлона», на якій виявлено

так само зовсім мізерні залишки кам'яних кладок у верхніх шарах і одну, теж незначну, на материк. Одночасно в центрі досліджуваної ділянки відкрито колосальні блоки від монументальної споруди, що, за припущенням вченого, була пізньоримським храмом Аполлона, а знайдена раніше площа з субструкцій вказувала на розташування храму грецької доби (Фармаковский 1926а: 158–161, 163, рис. 7, 15–17).

На нашу думку, в цьому звіті наведено його останні гіпотези щодо двох храмів. Отже, він рішуче змінив свої погляди і вірно вважав, що відкриті глиняно-зольні субструкції належали елліністичному храму, а в пізньоримський час біля нього містився храм Простата. Натомість він так і не спромігся і на цей раз хоча б приблизно зафіксувати, де ж саме між двома оборонними стінами і на якій відстані з заходу і півночі від них розташовувались основні будівельні залишки і значна площа з субструкцій на відомих планах Ольвії. Не виключено, що відкрита Б. Фармаковським раніше монументальна стіна цитаделі набула особливої ваги у порівнянні з храмом. Певно, розграбування її разом з відкритою ним західною оборонною стіною за десять років відсутності вразило його так сильно (Фармаковский 1926а: 143–147, рис. 1, 2), що на відміну від минулих розкопок на цей раз він тільки узагальнено відзначив головні результати.

Однак, не зафіксована автором розкопок локалізація як елліністичного, так і римського храмів зрештою спричинила ту ситуацію, що, з одного боку, їх безуспішно намагались теоретично локалізувати, а з іншого, спочатку зарахували до вірогідних, а потім взагалі відмовились від такої гіпотези навіть деякі дослідники Ольвії. Можливо, що якби не хвороба і рання смерть, вчений врешті-решт дослідив би ці два храми.

До певної міри досить помітну його незацікавленість було зумовлено, мабуть, і тим, що значні археологічні пам'ятки і всі культурні шари на південно-західній ділянці дуже постраждали від нищення новітніми скарбошукачами і при добуванні тут каміння на початку XIX ст., що загалом спричинило відкриття, за даними автора розкопок, переважно мізерних залишків окремих споруд і розвалів кладок. Його спостереження доповнили сучасні археологи, вказавши, що процес розбору, руйнації і вивозу кам'яних плит і пам'ятників почався ще у XVI ст. (Карасев 1956: 11, 31–32; Леви 1985: 16). У порівнянні з іншою територією міста тут простежено максимальну кількість розібраних у різні періоди кладок і остаточне знищення решток римської цитаделі (Крыжицкий 1985: 48–49; Хмелевський 2018: 95–96). Дещо краща ситуація скла-

лася на найближче розташованому Південному теменосі (Буйских 2015: 8–14). Водночас різночасові перебудови упродовж античної доби, знесення і заміна одних споруд іншими, давні і сучасні варварські розграбування і вивіз каменів, як і на інших теменосах, спричинили перевідкладені культурні шари і розкидані на всій ділянці різночасові фрагментовані епіграфічні й археологічні матеріали, що мало сприяло достовірній атрибуції тих чи інших будівельних решток та їх хронології.

Сучасні інтерпретації храму Простата і великої культової споруди. Чимало праць дослідників Ольвії та її архітектури дають яскраве уявлення про ставлення до поглядів Б. Фармаковського, якого всі визнають видатним археологом і науковцем, першим найкращим дослідником Ольвії та її некрополя. Проте спостерігаємо цікавий процес його своєрідного впливу на окремих авторів з їх особистісними прагненнями інакше інтерпретувати основні пам'ятки здебільшого з розкопок південно-західного узвишся.

З-поміж перших, хто об'єктивно визнав відкриття храму Простата, була В. Скуднова, яка навіть розширила хронологію сакральної ділянки до VI ст. до н. е. (Скуднова 1959). Специфічний характер південної частини міста, як укріпленої цитаделі, залишки монументальної споруди – гіпотетичного храму Аполлона, численні цікаві знахідки – все це спонукало Т. Книпович вважати одним із важливих завдань продовження тут археологічних досліджень. У 1951–1954 рр. вона провела розкопки на ділянці «М» у північній частині цитаделі поблизу першої поперечної балки біля її західного кінця, де 1905 р. Б. Фармаковський заклав невелику пробну траншею. До головних відкриттів належав перистильний двір ордерного житлового будинку перших століть нашої ери і частина північної оборонної стіни цитаделі (Книпович 1953; 1956; пор. Крыжицкий 1985: 164–165). Однак, дослідниця не звернула увагу, як і дотепер усі археологи, що того ж року Б. Фармаковський відкрив неподалік фундаменти наземного приміщення прямокутної форми з подібною підлогою з кам'яних плит, вірогідно, вітарем у кутку біля стіни, а також великою кількістю черепиці, призначення якого він не став з'ясовувати (Фармаковский 1908: 7–8, рис. 7). Крім того, на ділянці «М» знайдено кілька уламків мармурових плит з почесними декретами і присвятою Простату (НО: 49, 50, 82, 140). Звісно, обидві споруди все ще потребують окремого вивчення і фахової атрибуції. В південно-східному районі римської цитаделі багато археологів також проводили розкопки, але вони не заторкували храм цього бога.

Один із відомих дослідників Східного теменоса А. Карасьов у ювілейному нарисі про видатні досягнення Б. Фармаковського тільки згадав, що при розширенні розкопу на південь від північної стіни цитаделі виявлено залишки храму Простата і велику мармурову плиту з присвятим написом цьому богу від імені колегії стратегів. Поблизу стіни лежала повністю збережена мармурова статуя хлопчика з бурдюком для вина, яка слугувала прикрасою фонтана (Карасев 1976: 17–18). Отже, автор не знав, що статую знайдено в підвалі, поруч з яким в ямі виявлено не лише одну плиту з присвятою, а й архітектурні деталі та культові пам'ятки.

На думку І. Пічіяна, субструкції і розрізнені архітектурні деталі другого (після Зевса) відомого храму не дають реконструювати його навіть у загальних рисах. База пілястра і антова капітель навіть, якщо вони і належали одній споруді, є несумісними елементами різних ордерів. Для дослідження потрібно було б дістати з стіни «римської цитаделі» доричні архітектурні деталі, які б пролили світло на ордерне оформлення і композицію споруди (Пичіян 1984: 248). Незважаючи на слушну пораду, слід завважити, що її автор проігнорував основні результати розкопок Б. Фармаковського в 1904–1906 рр., спираючись тільки на останні дані 1924 р. і не помітив, що тут йдеться про два храми – елліністичний і пізньоримський, а архітектурних деталей в цілому знайдено значно більше.

Щодо локалізації римського храму Простата, то С. Крижицький, враховуючи знахідки 1905 і 1906 рр., зокрема присвяти, статую хлопчика та її постамент, спочатку висловив припущення про його розташування поблизу від воріт цитаделі. Будівлю храму Простата він реконструював як доричний периптер і датував на основі написів і матеріалів з ям II–III ст. (Крыжицкий 1985: 24, 27). Однак, при вивченні топографії сучасної поверхні узвишся храм вже не згадувався (Крыжицкий 1985: 48–50, рис. 7). Втім, це не завадило запропонувати власну версію його розташування. Оскільки плити з присвятами мали значний розкид, центр якого був поза межами розкопок 1924 р., то не виключено, що на цій території у II–III ст. був форум. У такому випадку храм Простата хоча і мав стояти на форумі, що типово для римського містобудівництва, але, вірогідно, був зведений західніше району розкопок (Крыжицкий 1985: 162). Подібним чином висловлювали свої погляди й інші археологи (пор. Крапивина 1999: 244; Буйских 1991: 46).

В аспекті вивчення релігійних уявлень ольвіополітів на базі епіграфічних джерел було визна-

чено, що у перші століття нашої ери Простат став одним з верховних богів Ольвії під безпосередньою опікою державної колегії стратегів, які вперше в історії міста після закінчення служби, найчастіше у II ст. дарували в його храм різноманітні золоті і срібні вироби (IOSPE I², 80–127, 148, 175; HO: 78–85). Мармурові плити з записами про них виставляли біля храму. Відверта заміна Аполлона Ієтроса й Аполлона Дельфінія – головних покровителів поліса догетського періоду – універсальнішим культом Простата продиктована зовнішньо-політичним становищем Ольвії, прагненням розширити сотеричні функції бога перед постійними загрозами ворожих нападів. Зі змісту присвят зрозуміло, що Простат виступав у різних іпостасях: захисника і миротворця, спасителя і лікаря, опікуна і благодійника як поліса, так і ольвіополітів та й самих стратегів. Однак, питання про храм Простата – найбагатшого з-поміж усіх храмів Ольвії – залишається відкритим і потребує подальшого дослідження (Русяева 1992: 50–55; 2005: 246 сл.).

Слід додати, що завдяки численним присвятам, усі названі автори, здається, не висловили сумніву щодо його дійсного існування, а втім і не прагнули поновити археологічні розвідки для пошуків конкретного місця його розташування вже сучасними і удосконаленішими методами розкопок. Усі керівники Ольвійської експедиції за будь-якої згадки про храм Простата, впевнено говорили про їх безнадійність унаслідок повністю перекопаної до материка території і знищення культурних шарів.

Мабуть, з таким розумінням пов'язано і останній варіант розташування храму Простата С. Крижицьким. Спершу він відзначив, що на захід від Головної вулиці цитаделі, на відстані приблизно 50 м від воріт, відкрито залишки субструкцій і кілька присвят Простату, на підставі чого Б. Фармаковський припускав, що у II–III ст. тут був його храм (Фармаковский 1908: 13–18; 1909: 13, 14), хоча аналіз відкритих будівельних залишків дає підстави відмовитись від цієї гіпотези (пор. Крыжицкий 1985: 162; Крыжицкий, Лейпунская 1997: 91, прим. 10, рис. 4; 207). Однак, на відзначених авторами сторінках першого звіту написано про підвали великої споруди з пам'ятками, яку Б. Фармаковський резонно вважав культовою у периболі храму Простата, а не про сам храм.

З цього приводу розглянемо питання, як поступово науковці спростовували її трактування, розпочате А. Карасьовим. У тому ж ювілейному нарисі він зовсім переінакшив побіжно висловлене припущення Б. Фармаковського про «казе-

мат», і запевнив, що на площі, яка безпосередньо прилягала до стін цитаделі, виявлено залишки великої будівлі, яку Борис Володимирович вважав можливим визначити як казарми римського гарнізону (пор. Фармаковський 1908: 10–11; Карасев 1976: 17). З посиланням тільки на цей вислів А. Карасьова, С. Крижицький писав, що приблизно на місці східної башти відкриті залишки споруди, трактовані автором розкопок як казарми римського гарнізону. Розглянувши всі можливі варіанти, у підсумку він зазначив, що її розташування біля Головної вулиці і воріт цитаделі може вказувати лише на те, що, вірогідно, вона належала якомусь не рядовому члену гарнізону і немає ніяких підстав пов'язувати її з культовим призначенням (Крыжицкий 1985, 158–159). Так само В. Крапівіна теж схилилась до думки, що Б. Фармаковський вважав залишки цієї споруди казармою римських легіонерів (Крапівина 1993: 35). До будівельних робіт римлян С. Буйських зарахував велику споруду, яка примикала до північної стіни цитаделі, і була визначена, що цілком можливо, як «казарми» римського гарнізону, але підтримав С. Крижицького щодо належності будинку римському воєначальнику (Буйських 1991: 46).

Про те, що у звіті Б. Фармаковського відсутнє визначення цієї споруди як казарми римського гарнізону свідчить одне його припущення ще за рік до завершення її розкопок. Він лише передбачав, що перед обома підвалами було ще одне підвальне приміщення, яке в плані мало становити витягнутий прямокутник – тобто коридор, з якого можна було потрапити в окремі підвали чи каземати (Фармаковський 1908: 10–11). Таким чином, висловлене раніше припущення почали трактувати як твердження Б. Фармаковського про цю споруду як казарму. У цьому та інших звітах відсутні будь-які натяки на слово «казарма», що однак ніби по конвеєру розходить з однієї праці до іншої. Адже по завершенню тут робіт дослідник насправді завважив, що сказати що-небудь вірогідне про верхній поверх цієї споруди неможливо унаслідок відсутності даних (Фармаковський 1909: 28).

У взаємозв'язку з такими розбіжними атрибутами не слід ігнорувати й аргументованіші докази. Зіставивши різні погляди з історичними фактами й аналогіями, В. Зубар констатував, що у наш час всю південну частину Верхнього міста перших століть неможливо беззастережно ототожнити з римською цитаделлю. Таку величезну площу (близько 3,8 га) не зафіксовано навіть у проримських містах, що не дає можливості атрибутивати її як римську цитадель. Щодо будинку, який отримав умовну назву «казарма», то він також

не був місцем проживання винятково римських посадових осіб римського гарнізону. Виходячи з вигідного стратегічного положення цієї частини Ольвії, наявності тут потужних оборонних споруд і окремих пам'яток матеріальної культури, у тому числі і латинських написів, можна лише припустити, що саме десь у цьому районі розміщувались і римські солдати у другій половині II ст. Майбутні розкопки широкими площами можуть дати відповідь на питання про конкретне місце дислокації у цілому малочисельного римського гарнізону Ольвії. Тому доцільно розробляти проблеми цитаделі та її точнішу хронологію на сучасному рівні знань (Зубарь, Сон 2007: 156–168). Однак, цього науковця також не цікавив храм.

Мабуть, такі висловлювання В. Зубаря в окремих статтях про нечисленні надгробки римських солдат в Ольвії порівняно з Херсонесом підштовхнули С. Крижицького до відновлення досліджень комплексу кріпосних воріт римської цитаделі. Головні завдання полягали у точнішому встановленні місцезнаходження відкритих Б. Фармаковським кріпосних воріт, двох куртин і так званої казарми. Про її раніше ототожнення з житловим будинком воєначальника римського гарнізону не згадувалось. Натомість ніяких намірів хоча б візуально обстежити тут місце розташування храму Простата і належні йому великі блоки, які Б. Фармаковський досліджував одночасно з кріпосною стіною, у сучасних авторів не виявлено (Крыжицкий, Хмелевский 2008: 147–153, рис. 1–5; Хмелевський 2018: 98–100, рис. 7–10).

У недавній найґрунтовнішій статті про римську цитадель в Ольвії розглянуто розташування основних споруд, розкопаних за останні сорок років і окремі знахідки. Це уможливило зробити висновок, що південна частина міста у II – першій половині III ст. була цитаделлю. Щодо інтерпретації «казарми» 1905 р. наведено нові тлумачення, у тому числі і як преторія. Натомість, про храм Простата – тільки міркування С. Крижицького, хоча насправді він ще резонно у наведеній праці вважав, що на цій території звичайна житлова забудова була відсутня і, ймовірно, у II–III ст. тут було розташовано форум, а храм Простата зведено, скоріш за все, західніше району розкопок (Крыжицкий 1985: 162). Адже, як зазначено вище, Б. Фармаковський за даними останніх розкопок на південно-західній ділянці вірно припустив, що на субструкціях розташовувався елліністичний храм, а пізньоримський храм Простата був поблизу (Фармаковський 1926а: 161). Тому навряд чи справедливо по відношенню до видатного археолога, який вперше відкрив цитадель, відзначати, що

біля входу до неї було виявлено залишки будівлі, яку він інтерпретував як частину храму Аполлона Простата, але продовжена робота 1924 р. не дала очікуваних результатів (Bujskikh, Novichenkova 2021: 11–12).

А втім, на жодному з планів Ольвії храм Простата досі не позначено. Незважаючи на те, що на перших з них – П. Кеппена (1821) і А. Уварова (1851) було чітко відзначено місця скупчення присвят Простату та інших написів, на сучасних планах міста вони відсутні (Карасев 1956: 10–20, рис. 1, 7; Крыжицкий 1985: 35–37, 162, рис. 4, 6, 7; Fornasier, Bujskykh, Kuzmishchev 2022: fig. 2). Більше того, А. Уваров не просто позначив літерами В таке місце, а й вважав, що тут стояв храм Аполлона, де він бачив прямокутні ями від його розібраних фундаментів і ділянку, з якої грабіжники викопали більшу частину написів (Уваров 1851: 37, 40, 48, план VIII). При цьому звертає увагу, що у зіставленні з іншими районами Ольвії на західному узвишші є ще чимало місця для розкопок. Розкид уламків написів і різних культових речей був характерним для усіх теменосів, тим більше він позначився на цій надто розграбованій ділянці.

Можливо, це спонукало деяких дослідників ольвійської архітектури перенести важливі знахідки з давніх розкопок узвишшя до інших святилищ. Оскільки спершу було точно локалізовано агору і Східний теменос, які після публікації набули своєрідного звеличення і популяризації як єдина унікальна і найважливіша для історії і культури Ольвії архітектурна і релігійна пам'ятка, то, певно, це призвело і до деяких негативних наслідків. Найбільшу увагу у цьому сенсі заслуговує статуя хлопчика з підвалу великої споруди – нині так званої казарми, яка могла стояти десь на схилах до Нижнього міста, бо фонтанів біля цитаделі не могло бути (Карасев 1948: 132–133). Таке встановлення статуї підтримала Є. Леві у зіставленні з елліністичною гідросистемою, яка подавала воду з водойми теменоса й агори на нижчерозташовану терасу, де містився театр: вода гончарними трубами могла надходити до подібної статуї, яка стояла в театрі або найближчому його оточенні (Леві 1985: 144, рис. 147). Однак жоден з авторів не завважив, що цю статую колегія стратегів подарувала у храм Простата у II ст., коли на вказаних місцях вже давно не існували ні теменос з агорою, ні гідросистема, ні досі ще не відкритий театр.

Окрім того, знайдений там само унікальний вівтарний мармуровий карниз з пальметами і квітами лотоса другої половини VI ст. до н. е., використаний стратегами для присвяти Простату у II ст. н. е. (Фармаковский 1908: 14, рис. 13, 14), від-

повідно намагались залучити для графічної реконструкції монументального вівтаря V ст. до н. е. у Східному теменосі (Пичилян 1984: 182). Проте на заваді стало його раніше датування, той рідкісний факт, що на тильному відполірованому боці виявлено напис із присвятою золотої триніжки в храм Простата у II ст. н. е. і досить віддалене місце знахідки. Натомість теж для графічної реконструкції архаїчного храму Аполлона Дельфінія в цьому ж теменосі було вже прямо «запозичено» архітектурні теракотові поліхромні сими з того ж узвишшя (загалом сім фрагментів), бо подібних у ньому не знайшли (Пичилян 1984: 180–181, рис. 68, 2; пор. Крыжицкий 2012: 17–18).

Ще далі у цьому напрямі пішов С. Крижицький, який обґрунтовував реконструкцію цього храму не лише поліхромними симами з розкопок узвишшя, а й різноманітними архітектурними теракотовими і кам'яними деталями з Західного теменоса. Відомим дослідником впевнено було аргументовано, що всі ці деталі, датування яких не виходить за межі VI ст. до н. е., могли потрапити сюди з центрального теменоса і є достатні підстави припускати, що вони дійсно належали тут одній і тій же споруді кінця VI – початку V ст. до н. е. – тобто храму Аполлона Дельфінія (Крыжицкий 1985: 65–67). Тільки відкриття у Західному теменосі в 1985–1986 рр. храму Аполлона Ієтроса, який повністю зберігся в плані, і був збудований у межах останнього десятиліття VI ст. до н. е., а також інших будівельних залишків культового призначення докорінно змінило уявлення щодо хронології двох сусідніх теменосів, характеру будівництва храмів, вівтарів, різних сакральних споруд і релігійних поглядів населення Ольвії (Русяева 1988; 1991; 2010; Крыжицкий 1993: 48–49; Древнейший 2006).

Щодо цього питання заслуговують на увагу і погляди А. Буйських, яка в преамбулі до статті про Південний теменос насамперед відзначила, що в історіографії Ольвії періодично порушували питання про ще одну культову ділянку в південній частині міста. До того ж ці припущення висловлено задовго до відкриття Західного теменоса (Скуднава 1959: 254–255). Але інтерпретація будівельних залишків, виявлених тут Б. Фармаковським у 1906 і 1924 рр. і атрибутованих ним як належних храму Простата II–III ст. і храму, який був тут у «грецький час», пізніше викликала сумнів (Крыжицкий 1985: 161–162). Об'єкт з такою досить відповідальною атрибуцією розкрито Б. Фармаковським лише частково і зафіксовано не належною мірою, що не дало можливості здійснити навіть приблизну реконструкцію його

плану. Однак, з бігом часу внаслідок відсутності нових даних питання про святилища у південній частині Ольвії не порушували (Буйських 2015: 7). Дійсно, у подальших працях вони просто вже не згадуються (Буйських 2021; Fornasier, Bujskikh, Kuzmischev 2022).

До того ж, у недавній статті про ольвійські лутерії і перірантерії, зразком для вивчення яких став великий фрагмент керамічного культового лутерія з Західного теменоса, було розглянуто і майже ідентичний до нього знайдений «на території римської цитаделі, в південній частині Ольвії у 1905–1906 рр. Б. Фармаковським. Тоді ж було знайдено й уламки мармурових «блю» із залишками написів уздовж краю... Усі такі знахідки автор розкопок, які він продовжив у 1924 р., пов'язав із храмом Простата, який він локалізував тут і атрибував їх як «уламки храмового начиння» (Фармаковський 1926а: 161). З огляду на те, що локалізація храму саме тут у подальшому не підтвердилась (Крыжицкий 1985: 162), а значну кількість культового начиння знайдено в перевідкладених культурних шарах цитаделі, є підстави вважати, що ці посудини дійсно могли потрапити сюди тільки з культової ділянки. Така ділянка локалізована останнім часом на території пізнішої римської цитаделі. Це Південний теменос, на якому провідним був культ Афродіти» (Буйських, Шевченко 2021: 38–39). Таким чином, мабуть, вже традиційно перенесення знахідок з одного теменоса до іншого все ще продовжується, а разом з цим і відкидається існування будь-яких святилищ і храмів на південно-західному узвишші Ольвії, що, певно потребує аргументованіших доказів їх існування.

Основні пам'ятки VI–V ст. до н. е. На ділянці, що розглядається, унаслідок значного знищення будівельних залишків, особливо раннього періоду, в багатьох ямах і культурних шарах знайдено переважно тільки численні уламки різноманітних категорій посуду, пам'яток епіграфіки, архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. У рідкісних випадках траплялись цілі або мало пошкоджені екземпляри, які привертали увагу окремих дослідників. Нині, щоб достовірно довести довготривале існування ще одного теменоса в Ольвії, важливо розглянути всі хронологічно відповідні архітектурні деталі, уламки яких було розкидано тут у різних місцях, хоча й мало що з них уціліло повністю до нашого часу. Передусім відзначимо найвідоміші з опублікованих і переопублікованих у наш час.

Насамперед – це раніше згаданий мармуровий карниз, унікальний для архітектури Північного Причорномор'я. Б. Фармаковський охарактери-

зував його як визначну мармурову плиту, один з боків якої прикрашено кіматієм з розкішним фризом з квітів лотоса і пальметок. Плита, вірогідно, походить від якої-небудь будівлі грецької доби. У римський час її використали для напису на пошану Аполлона (Фармаковський 1908: 14, рис. 13, 14). Трохи докладніше її розглядали дослідники в останній третині ХХ ст. (див. і пор.: Кобылина 1965: 179; Пичилян 1984: 182; Соколов 1999: 41). Функціональне призначення плити як прикраси мармурового вівтаря другої половини VI ст. до н. е. визнано усіма науковцями, проте все ще вимагає копіткого дослідження. За останніми даними – це карниз хіоського походження останньої чверті VI – початку V ст. до н. е. (Bujskikh 2010: 46–47, Taf. 50–51).

Певна річ, такий оригінально декорований дорогий карниз, можливо прикрашав визначний вівтар у святилищі Аполлона в іпостасі Захисника, де він, як вікопомна пам'ятка, що інколи буває, понад сімсот років зберігався в непошкодженому стані. Мабуть, перед загрозою гетського нападу його надійно сховали і використали вже для присвятного напису Простату у II ст., чим також підтверджується унікальність цієї пам'ятки. Не виключено, що і вдруге його перенесли до підвалу, засипали землею, як й інші плити з присвятами стратегів і мармурову статую хлопчика перед нападом варварів, ймовірно, наприкінці першої третини III ст., куди так і не дістались грабіжники.

Окремі архітектурні деталі VI–V ст. до н. е. з цієї ділянки, що зберігаються в Ермітажі, опублікувала В. Скуднова. Від мармурового вівтаря, за її визначенням і зіставленням з аналогічними мілетськими, залишилась частина кутового акротерія середини VI ст. до н. е., який, певно, стояв біля храму Аполлона (Скуднова 1959: 249–250, рис. 1–2). Так само науковиця розглянула фрагменти архітектурної теракоти того ж часу з південно-західної ділянки: симу з поліхромними овами і поліхромні антефікси (Фармаковський 1909: 45–46, рис. 52, 53; 1926а: 158, рис. 18; Скуднова 1959: 250–251, рис. 3). На її думку, форма ов, їх розмір, чергування кольорів, глина настільки подібні до мілетських, що можна вважати ольвійські сими зробленими у Мілеті, у тій же майстерні, де виготовлено прикраси архаїчного храму Аполлона у цьому місті. Ці обставини уможливають визначити і вивчені тут уламки ов як частину цілої сими від споруди, до якої також, можливо, належали і поліхромні антефікси. Цим часом вона датувала архітектурні вапнякові прикраси, зокрема, великий уламок розписного акротерія (Скуднова 1959: 251–252).

В останніх публікаціях так само зазначено, що археологічні пізньоархаїчні знахідки з цієї ділянки, безперечно, пов'язано з культовим будівництвом і культовою практикою. Це мармурова культова волюта вівтаря 520–510 рр. до н. е., привезена, найімовірніше, з Мілета, фрагмент мармурової статуї куроса, розписна архітектурна теракота, аналогічна до знайденої в масовій кількості в Західному теменосі, фрагмент виготовленої в Ольвії вапнякової капітелі аттичного типу ранньокласичного часу (Буйських 2012: 299, рис. 9; 2015: 7; Вуйських 2015). Чимало подібних пам'яток із Західного теменоса підтверджують їх належність до найранішого тут святилища з невеликим храмом і вівтарями (пор. Русяєва 1988; Крыжицкий, Русяєва, Назарчук 2006: 100–112).

Безумовно, з цим святилищем пов'язано уламок голови мармурової чоловічої статуї, який Б. Фармаковський зарахував за стилем трактування волосся до мілетської школи скульптури середини VI ст. до н. е. і вважав надзвичайно важливим твором як для історії архаїчного грецького мистецтва взагалі, так і для його історії в Ольвії (Фармаковский 1909: 32–33, рис. 24). У подальшому цей фрагмент статуї в різних аспектах (з умовними найменуваннями «куроса» чи «Аполлона») розглядало багато дослідників, які датували його початком VI ст., серединою другої чверті VI ст. або серединою VI ст. до н. е. (Русяєва 1987: 154–155, рис. 47,2). У найповнішому зібранні статуй архаїчних «куросів» з усіх музеїв світу відома дослідниця Г. Ріхтер зарахувала його до мелоської групи 555–540 рр. до н. е. (Richter 1970: 90–92). Отже автор розкопок не помилявся ні щодо оцінки стилістичних якостей маленького уламка, ні щодо його відносної хронології. Це була високохудожня культова статуя Аполлона – головного покровителя заснованої Мілетом Ольвії, виконана у натуральну величину.

Уламки різних архітектурних деталей, мармурової статуї і великих лутеріїв, зафіксованих на одній ділянці, зумовили В. Скуднову вперше визначити, що біля схилу Верхнього міста Ольвії у VI ст. до н. е. було збудовано храм Аполлона і вівтарі, про конкретне місцезнаходження яких сказати неможливо (Скуднова 1959: 248–255).

З-поміж численних археологічних знахідок VI–V ст. до н. е., переважно фрагментів імпортного розписного посуду з багатьох міст Іонії й Еллади, виділяються культові лутерії/перірантерії. Саме вони значною мірою уможливають визначення хронологічних меж існування тут різних святилищ і є одним із надійних джерел достовірності проведення релігійних ритуалів. В. Скуд-

нова найраніший лутерій стисло охарактеризувала як уламок великого глиняного блюда (D 0,81 м) з широким плоским краєм, зовні прикрашений рельєфним поясом ов між нитками перлинника кінця VI ст. до н. е. Фрагменти аналогічних блюд знайдено 1948 р. на ділянках поблизу «Зевсова» кургана. Уламок глиняної підставки лутерія, декорованої рельєфними овами і перлами, від якої збереглась нижня частина, безперечно, є рідкісним і дорогим привізним виробом (Скуднова 1959: 253, рис. 6, 7). Майже ідентичну, знайдену при розкопках храму Великих богів на Самофракії, зараховано до хіоського виробництва близько середини V ст. до н. е. Перірантерій в ньому використовували як і в інших святилищах для символічно-очисного окроплення священною водою при вході в сакральний простір (Piéva 2012: 491, fig. 4).

Керамічний лутерій за декором подібний до більшого за розміром (D 0,88–0,9 м) плоскодонного лутерія із спеціальним виступом зовні для встановлення на гіпостат з Західного теменоса. Його охарактеризовано незалежно різними авторками і відповідно датовано у зіставленні з попереднім не пізніше першої половини V ст. до н. е. (пор. Крапивина 2006а: 189; Буйських, Шевченко 2021: 35–36). Однак, як відзначено вище, в останній публікації його вже встигли «перенести» до Південного теменоса. Те ж саме стосується і двох фрагментів біломармурових великих плоских блюд з написами на вінцях. В. Латишев опублікував тільки перший уламок, відновив розмір блюда (D 1,1 м), умовно продатував IV або V ст. до н. е. За описом науковця, відполірований з обох боків мармур частково почорнів від вогню, товсті літери закрашені червоною фарбою, але їх мізерні рештки не зумовили реконструювати його зміст (Латышев 1907: 34–35, № 12; IOSPE I², 273). В. Скуднова до цього уламку приєднала ще один, не пояснивши, яким чином їх можна вважати одною посудиною (Скуднова 1959: 252–253, рис. 5).

Згодом вже як один лутерій її переопублікувано Й. Брашинським. Відзначивши, що знайдені у 1906 р. два уламки належали великому блюду з білого крупнозернистого мармуру, він повторив його перший опис і додав, що напис відновленню не підлягає, але за характером письма датується V ст. до н. е. (НО: 61–62, № 63). На наш погляд, судячи з розмірів літер, їх товщини і характеру письма, – це уламки двох різних, майже ідентичних блюд, знайдених в різних місцях теменоса. Такого ж типу і розмірів вищерозглянуті мармурові блюда V ст. до н. е. походять з Східного теменоса (Леви 1966: 124–125; НО: 59–61, №№ 59–61). Оскільки в цей час члени сакраль-

ного союзу мольпів були головними жерцями-епонімами в святилищі Аполлона Дельфінія і приносили йому подячні дари (мармурові статуї, стели, колони з присвятами, великі блюда), то, вірогідно, ідентичні лутерії й деякі архітектурні прикраси підносили і у святилище Аполлона на узвишші міста (Карышковский 1984: 42–51; Русяєва 1992: 193–195). Адже саме мольпи в ранньокласичний період відігравали значну роль у політичному і релігійному житті Ольвії.

Крім відмічених лутеріїв, у переліку основних знахідок в окремих шарах і ямах за 1906 р. фіксовано деякі уламки, зокрема, мармурової підставки для лутерія, великих мармурових посудин, згодом, теж лутеріїв, глиняного блюда (так археологи звично називали лутерії), великих кам'яних посудин (Фармаковский 1909: 6, 13, 33). Оскільки мармурові, вапнякові і керамічні лутерії різних форм і розмірів найчастіше використовувались у святилищах Ольвії переважно у VI–V ст. до н. е. (Леви 1966: 124–125; НО: 59–63; Крапивина 2006а: 189–190; 2006б: 205; Буйських, Шевченко 2021: 39–41), то їх так само могли застосовувати у релігійних обрядах святилища Аполлона на південно-західній ділянці.

Численні знахідки подібних посудин для води при розкопках багатьох давньогрецьких храмів і святилищ здавна вивчали здебільшого іноземні дослідники. Зіставлення з окремими згадками давніх авторів уможливило з'ясувати конкретне використання їх як періррантеріїв, апоррантеріїв чи рантеріїв (кропильниць) для символічного очищення шляхом окроплення навкруги себе самого священною водою – дощовою, ключовою чи морською – перед входом до будь-якої сакральної зони. Всебічному вивченню переважно мармурових лутеріїв і їх функцій у багатьох святилищах і громадських установах у містах материкової Еллади, Великої Греції й Іонії присвячено вже чимало праць авторів з різних країн (Raubitchek 1949; Orlandini 1980; Kerschner 1996; Pimpl 1997; Πολυάκη 2001–2002; Krauskopf 2005; Seiffert 2006; Sevizoğlu 2007; 2008; Пиева 2012; Kobusch 2020). У межах цієї статті у нас немає можливості зупинитись на усіх інтерпретаціях і дискусіях вчених щодо різного використання керамічних і мармурових відкритих посудин для води майже однакової форми, які традиційно називаються лутеріями. Згідно з останніми атрибуціями, за побутовими посудинами вірніше залишити цей же термін. Знайдені при розкопках античних храмів і святилищ, агори і окремих громадських споруд з вівтарями лутерії на гіпостатах визначаються як культові, а при знахідках *in situ* біля

входу – періррантерії, апоррантерії, рантерії для окроплення водою; всередині сакральних приміщень і біля вівтарів – хагістерії для ритуального очищення водою учасників обряду, вівтарів, жертвних тварин, служителів культів, священного простору і культового інвентаря (докладніше ці питання висвітлені у статтях М. Русяєвої, присвяченій питанням інтерпретації давньоеллінських лутеріїв і періррантеріїв в контексті досліджень останніх десятиліть та у співавторстві з А. Русяєвою про історію вивчення лутеріїв і періррантеріїв з розкопок Ольвії та її округи).

Отже, розглянуті великі культові лутерії для сакральних ритуалів сумісно з фрагментом голови архаїчної мармурової статуї Аполлона, архітектурними мармуровими і поліхромними теракотовими деталями, вотивними теракотами, численними уламками розписної кераміки різних центрів виробництва пізньоархаїчного часу (Фармаковский 1908; 1909; 1926а; Скуднова 1959: 248–254; Копейкина 1976: 131, 137–140; Ильина 2004; Буйских 2013: 8–10), знайденими в ямах з кістками тварин і золи і в культурних шарах у цілому можуть бути основним джерелом вивчення святилища Аполлона ще у VI ст. до н. е. у південно-західній частині малого південного трикутника Ольвії.

Однак, у порівнянні з іншими культурами, його епіклеза невідома, хоча в Ольвії їх зафіксовано чимало. Так судячи з присвяти V ст. до н. е. на чорнолаковому скіфосі Аполлону Дельфінію, Іетросу, Лікею і Таргелію з переліком усіх місяців ольвійського календаря, в місті проводилось популярне серед еллінів весняне передурожайне очисне свято Таргелії 6 і 7 числа в однойменному місяці (з літературою див.: Русяєва 1992: 49; 2006е: 236–237). У перший день свята відбувалось символічне очищення міста і всіх жителів від усякої скверни священною водою. На другий день елліни шанували Аполлона в іпостасі сонячного бога, здійснювали очищувальні обряди, в яких особливу роль відіграла ейресіона – священна гілка – аполлонівський атрибут для сакрального очищення; учасники заздалегідь завдячували богу за своєчасне дозрівання плодів і зерна та мирне життя, умилювали приношеннями у вигляді дозрілих на той час плодів з надією, що не буде великої спеки, згубної засухи та нападу ворогів. Після закінчення обрядів з молитвами до бога їх учасники куштували принесені плоди, хлібні коржики чи перепічки, умочуючи їх в узливання меду і розбавленого водою вина на встановлених на вівтарях лутеріях чи інших відкритих посудинах. Тому не виключаємо і Аполлона Таргелія, якому відвели місце для святилища

на узвишші. З інших присвят на Західному теменосі відомо, що тут одночасно з Аполлоном Іетросом шанували також Аполлона Дельфінія, Борея, Лікея, Таргелія й Егінського (Русяєва 2010: 47–52). Таким чином, в Ольвійському полісі до кінця еллінізму існував культ Аполлона в різних іпостасях, але універсальне визначення він отримав в імені Простат у перші століття нашої ери.

Тривалий час південно-західний район, де Б. Фармаковським у різних місцях зафіксовано численні уламки архаїчної кераміки різних центрів виробництва кінця VII–VI ст. до н. е., зараховували до вперше заселених еллінами. Один невеликий уламок масивної ойнохойї з розкопок 1906 р. датовано навіть першою половиною VII ст. до н. е. За сучасною хронологією мілетської кераміки цей рідкісний екземпляр все ще має різне датування, найчастіше – початок останньої чверті VII ст. до н. е. (Ильина 2004: 77–78, рис. 1). Відомі нині зразки пізньоархаїчної іонійської кераміки дають можливість її дослідникам зарахувати їх до виникнення найранішого поселення у південній частині Верхнього міста, де знайдено основну масу цієї кераміки (пор. Ильина 2004; Буйских 2013).

Хоча майже у центрі Ольвії значно пізніше відкрито теменоси головних полісних богів Аполлона Іетроса й Аполлона Дельфінія, які шанувались під власними епіклезами до кінця елліністичного періоду, ніщо не заважало введенню культу цього могутнього бога й з іншими здебільшого захисними функціями. Якщо ж храм Простата (Захисника) було споруджено традиційно на місці пізньоархаїчного святилища, то, імовірно, його вшановували тут з такою ж культовою епіклезою чи близькою до неї за головним значенням, наприклад, майже ідентичний архаїчний Простатерій (Захисник дому), Дідімський в іпостасі Агієя (Охоронця), Алексикакоса (Поборника зла) (Русяєва 1992: 50). Саме захисними функціями бога пояснюється будівництво храму в період заснування Ольвії в одному з ще неукріплених оборонною стіною найвищих куточків Верхнього міста поблизу відкритих до безмежного степу південно-західних схилів Заячої балки. У порівнянні з храмами Афродіти на південно-східній ділянці (Буйских 2015: 8, 13), тут також відповідно до топографії могли поставити невеликий храм і вітарі.

Однак, на відміну від усіх ольвійських теменосів, де було знайдено чимало різних уламків посуду з присвятами, на південно-західному узвишші подібного типу, мабуть, не виявлено. Звертає увагу відсутність фіксації графіті у звітах Б. Фармаковського. Серед 25-ти опублікованих І. Толстим з його розкопок 1904–1906 рр. найчастіше відзна-

чено одну–три літери на дрібних уламках донець чорнолакових посудин V ст. до н. е. (Толстой 1953, №№ 7, 10–12, 18, 20 тощо). Головним чином вони означають скорочені імена власників, що було характерно і для присвят керамічних виробів у святилищах Західного теменоса, де їх число порівняно значно більше (Русяєва 2010: 87–96, 98–100). У такій своєрідності вбачаємо як неприйнятність написання повного імені божества на посудинах, що притаманно і для інших давньогрецьких святилищ, так і особливе значення та характер не тільки цього культу, а й певної групи іонійських переселенців, які першими оселились на південній території і, вірогідно, за дідімейською традицією не підписували посудини.

Це одне з припущень, але така відмінність досить помітна, як і та, що у цій сакральній зоні з архаїчного часу переважали мармурові вироби різних категорій: плити з написами, архітектурні деталі, статуї і статуетки, великі посудини, у тому числі лутерії, чимало дорогого привізного розписного посуду – тобто найдорожчі пам'ятки упродовж всього періоду її існування. У кожному разі навіть з наведених джерел навряд чи варто заперечувати значення культу Аполлона у релігійному і соціально-політичному житті населення південного узвиштя Ольвії у VI–V ст. до н. е. Цей давній культ був духовним стрижнем іонійських полісів і став таким же для різних партій переселенців на нових землях, кожна з яких найбільше шанувала його особливо у цей період.

Основні пам'ятки IV–II ст. до н. е. Одним із головних відкриттів Б. Фармаковського є залишки субструкційної площадки завширшки 20 м і завтовшки до материка 2,24 м. Вона складалась з 7-ми шарів глини і 6-ти з землі, змішаної з золою і вугіллям, верхній і нижній – з чистої глини (Фармаковский 1909: 11–12). Згодом С. Крижицький вважав, що їх дослідження було б доцільним, оскільки дає можливість встановити план і тип елліністичної будівлі (Крыжицкий 1985: 162). Однак, це так і не було зроблено. Між тим, цілком можливо, що це дійсно була одна масивна, покрита зверху шаром чистої глини велика площа для зведення на ній храму. Меншу за розмірами, але суцільну платформу (65 кв. м) з глиняно-зольних шарів на місці невеликого безордерного храму також у спеціально виритому котловані було споруджено на Західному теменосі, на якій, згодом, було поставлено східчастий кам'яний вітар IV ст. (Русяєва 2006а: 30). Найвірогідніше, що саме цей масив субструкцій на відміну від кам'яних кладок краще зберігся до нашого часу і в майбутньому уможливить точнішу локалізацію храмів.

За даними дослідника на субструкціях містилась споруда з колосальних вапнякових плит, одна з яких залишилась *in situ*. Сумісно з нею інші плити й архітектурні деталі сприяли припущенню, що прикрашена півколонами споруда була храмом доричного ордеру чи псевдопериптером Простата, на що вказували знайдені поблизу у великій кількості присвяти (Фармаковский 1909: 7–12). На підставі найпізнішого червонолакового і скляного посуду та написів храм на субструкціях спершу помилково датовано II–III ст. н. е. (Фармаковский 1909: 14, 15). Тільки у звіті за 1924 р. автор вірно припустив, що ця потужна площа разом із великими кам'яними плитами, уламками архітектурних деталей, мармурових посудин, статуй, рельєфів і присвят належала елліністичному храму (Фармаковский 1926а: 161). Лише окремі фрагменти архітектурних деталей цього часу (вапнякова антова іонічна база аттичного типу, частина доричної колони, витесаний в моноліті повний вапняковий антаблемент) привернули увагу науковців (пор. Фармаковский 1926а: 157, рис. 17; Крыжицкий 1985: 162; Буйских 1988: 63; 2012: 295, 303, рис. 1:10; 26:1).

Нині важливо відшукати більш-менш надійні інші джерела для з'ясування існування сакральної споруди на цій великій платформі, нижня частина якої лежала на материкі, а верхня для міцності була щільно покрита шаром материкової чистої глини, побудовою якої було повністю знищено найраніше тут святилище. Сучасними археологами достовірно встановлено, що на шарових фундаментах в елліністичній Ольвії споруджували оборонні стіни, великі житлові будинки, храми й інші культові будови. Про це знав і Б. Фармаковский (1907: 16), але чомусь гадав, що саме на ній був храм Простата II–III ст.

Однак, судячи з матеріалів елліністичного періоду на узвишші ситуація з шануванням Аполлона явно змінилася, можливо, внаслідок збільшення популярності культу Аполлона Дельфінія і значне підвищення його ролі у політичній сфері поліса та у релігійних відносинах з панеллінськими святилищами Аполлона у Дельфах, на Делосі і в Мілеті. Не виключено, що монументальна оборонна стіна з баштами, зведена над західними схилами Заячої балки у IV ст. до н. е., з одного боку, стала символом практичного і надійнішого захисту міста, але, з іншого, зайняла значну територію першого святилища. Однак, це не завадило на цій сакральній ділянці розмістити святилища інших божеств.

Святилище Діоніса. Присвята цьому богу частково зберіглась на фрагментованій рідкісній сірувато-мармуровій посудині прямокутної форми з невисокими бортиками великих розмірів

(1,40 × 0,28 × 0,04 м). У добре відполірованій внутрішній частині на дні – два трикутні заглиблення. На передньому плані частково відлілого бортика повністю збереглись останні слова старанно вирізьбленого напису IV ст.: «... син Метробія – Діонісу» (Латышев 1906: 108–109, № 13; IOSPE P, 165). Посудину могли одночасно використовувати як ємність для води і нижню підставку для великого лутерія, який, судячи з заглибин, було встановлено тут на трьох або чотирьох підніжках. Присвята Діонісу вказує на її застосування в обрядах та обумовлює припущення, що на південно-західній ділянці Ольвії було його святилище.

У цьому аспекті особливого значення набуває напис, у якому повідомляється, що жрець Фрасибул за звичаєм поставив мармурову стелу з присвятою Діонісу в його храм після закінчення служби у першій половині IV ст. (IOSPE P, 166). Інші епіграфічні пам'ятки, в яких зафіксовано ім'я бога і його свято Діонісії, теж підтверджують офіційний характер його культу, який судячи з численної кількості джерел, набув популярності в елліністичний період (Фармаковский 1926b: 193–196; Русяєва 1979: 82–83, 86–91; 1992: 96–100). Найімовірніше, що в святилищі Діоніса стояла статуя відомого ольвійського діяча Каллініка, сина Євксена, якого ольвіополіти нагородили тисячею золотих і увінчали золотим вінком на свята Діонісії у театрі. Мармурову базу від статуї з написом IV ст. про його вшанування було знайдено на південно-західному узвишші (IOSPE P, 25).

До сакральної власності святилища належав чорнолаковий канфар IV ст., на дні якого чітко накреслено скорочене ім'я Діоніса (Толстой 1953, № 34). З його культом пов'язано тут же знайдені теракотову маску бородатого Діоніса з коримбами, комедійну маску, уламок мармурової статуї Пана, фрагмент аплікації з зображенням силена, який несе в руках корзину чи блюдо з виноградом і уламок червонофігурної посудини з зображенням силена у пліщевому вінку, а також великий червонофігурний з накладними білою і жовтою фарбами оксибаф, на одному боці якого зображено Діоніса з фіасом (Фармаковский 1907: 32, рис. 30–32, 39–40; 1909: 19, рис. 19). Автор розкопок відзначив фрагментовану велику чашку з рельєфними зображеннями Діоніса і його фіасу в гірській місцевості: юний бог з тирсом, силен з плектром і кіфарою, менада з виноградним гроном. Ручка посудини прикрашена масками силенів і Медузи (Фармаковский 1909: 34, рис. 27а). Такого типу дорога чашка у сукупності з іншими матеріалами явно мала культове призначення і може свідчити про шанування Діоніса з його фіасом.

Святилище Самофракійських богів. Шанування Самофракійських богів засвідчено також присвятами і написами IV – першої половини I ст. до н. е. Однак, основним джерелом для їх надійної атрибуції є мармурові культові лутерії для сакрального очищення водою. Стосовно уламків мармурового блюда V ст. з розкопок 1906 р. В. Скуднова зробила припущення про належність йому частин, знайдених у 1924 р. при дослідванні цієї ж ділянки, переданих до музею м. Миколаїв, через що напис так і залишився неопублікованим (Скуднова 1959: 253).

Тільки після майже трьох десятиліть на цю інформацію звернула увагу Т. Блаватська у додатку до статті про пантикапейське блюдо з написом. Вона підтвердила, що у 1924 р. Б. Фармаковський на розкопі А у розвалинах монументального храму Аполлона дійсно знайшов «цілу низку посудин з мармуру і серед них уламки великої чаші з залишками напису» (Фармаковский 1926а: 161). Останні три уламки складають майже третину масивного блюда. По його краю йшов частково зіпсований напис, вирізьблений чітко, хоча й не дуже рівно, і після відновлення окремих літер вдалося прочитати, що Антестерій присвятив його богам Самофракійським у другій половині III ст. У святилищі Великих богів у Самофракії серед присвят V ст. було знайдено навіть звичайні глиняні лутерії, підписні дарунки залишили там і боспорські греки (Блаватская 1962: 252–253, рис. 2). Крім цього звертає увагу дуже цікавий її вислів: «В 1958 р. Леві і Карасьов, які копали територію *другого теменоса* (виділено авторами) на близькій відстані від розкопаного Б. Фармаковським у 1905 і 1906 р., знайшли уламки ще одного блюда з присвятою Аполлону Дельфінію» (Блаватская 1962: 253). Судячи з цього, вона вперше недвозначно заявила, що Б. Фармаковському належить відкриття першого теменоса в Ольвії.

Згодом присвята була перевидана Й. Брашинським, який залишив її переклад без змін, але за палеографією зарахував до кінця IV – першої половини III ст., підкресливши, що велике блюдо з білого мармуру знайдено на місці вірогідного храму Аполлона Простата (НО: 63–64, № 67). Оскільки воно було майже плоским, то слугувало як столик для вотивних приношень або ж демонструвалося у храмі як дорога присвята шанувальника культу й учасника самофракійських містерій.

Другим свідченням наявності в Ольвії храму Самофракійських богів є куплена Б. Фармаковським у місцевого мешканця мармурова база з присвятою цим богам статуй жерця Евбіота, сина Аристона, який відслужив свій строк в їх храмі і

яку встановив на цьому постаменті його племінник Епикрат, син Нікерата (IOSPE I², 191). Обидві епіграфічні пам'ятки є безумовним свідченням існування на цій ділянці невеликого храму цих богів, для зведення якого, можливо, і спорудили потужну глиняно-зольну субструкцію.

В Ольвії та Борисфені культ хтонічних божеств – Кабірів, ще до того як їх почали іменувати Самофракійськими Великими богами, був відомий з другої половини VI ст. до н. е. Таке раннє введення їх культу зафіксовано, зокрема, в храмі Німфея. Під час його розкопок було знайдено мармуровий і керамічний великі лутерії та фрагменти керамічного, прикрашеного рельєфними овами, і простого синопського (Худяк 1962: 18–21, рис. 8:1). Таким чином, як і в інших храмах, тут проводили ритуал окроплення шанувальників водою з лутеріїв, які традиційно встановлювали на підніжках перед входом або в наосах біля вітарів.

Культ Самофракійських богів був популярним в Істрії. Ольвійський проксен Діонісій в першій половині III ст. служив жерцем в їх святилищі, де від свого імені поставив вітар; тут їх шанування продовжувалося і в перші століття нашої ери (Русяева 1992: 149). Зазначимо, що біломармурову плиту з написом про надання йому проксенії переправили в Херсонес у роки раннього християнства, де її нижню частину відрізали і вставили в заклад дверей між вітарем і каплицею середньовічного замиського храму (НО: 15). Це ще один факт, як далеко переправляли грабіжники мармурові плити з південно-західної сакральної ділянки. Оскільки Діонісій був жерцем Самофракійських богів, то почесний декрет на його пошану і надану йому проксенію було встановлено в святилищі цих богів, а не в інших теменосах.

Найчастіше Самофракійських богів ототожнювали з близькими до них за містеріальними ритуалами Деметрою, Плутонем і Корою як елевсинською тріадою (Burkert 1977: 420–426). Тому на південно-західній ділянці не випадково знайдено фрагмент біломармурової плити з присвятою: «Агрота, син Діонісія, Плутону і Корі» III ст. до н. е. (НО: 70). Саме в такому поєднанні разом з Деметрою і Демосом засвідчені вони написом з присвятою башти II ст. до н. е. на плиті біля північно-східної оборонної стіни у Нижньому місті (Лейпунська 1990). Самофракійські божества так само виступали в ролі сакральних захисників міста як і елевсинська тріада. Графіто на денці чорнолакового кіліка IV ст. до н. е. з присвятою його Деметрі, Корі (Персефоні), Кабірам і Зевсу прямо вказує на культовий взаємозв'язок між

цими божествами. В святилищах Кабірів в Елладі шанували Деметру і Кору (Paus. IX, 22, 5; XXV, 5, 6). Релігійна спорідненість між ними була характерна і для Ольвії (Русяєва 1979: 48, 92–101). На узвишші знайдено фрагментовану мармурову статую Деметри і кілька фрагментів теракот жіночих персонажів елліністичного часу, які могли отожднювати з цією богинею і Корою та шанували разом з Самофракійськими богами. Однак, можливо, що на цій ділянці могло міститись синхронне невелике святилище елевсинської діади, в якому відбувались містеріальні ритуали. Досить близько до елевсинських богинь стояв і Діоніс. Ймовірно, цих божеств унаслідок їх міфологічної та релігійної близькості вшановували в одній сакральній зоні.

Окрім усіх інших даних, культові лутерії є надійним джерелом офіційного шанування тут Діоніса і Самофракійських богів. Серед знахідок їх незначних уламків відзначимо оригінальну мармурову посудину, власноруч видовбану ольвійським майстром на верхній площині невисокої колонки, мабуть, постамента лутерія, яку в римський період заклали в стіну (Фармаковский 1910: 9–10). Аналогічний примітивний мармуровий лутерій знайдено *in situ* в домашньому святилищі елліністичного приватного будинку у північно-східному районі Нижнього міста (Kružickij, Lejrunskaja, 2010: 56; BSS 13.2: pl. 14).

Інші присвяти і проксенії IV – першої половини I ст., у тому числі відомий декрет на пошану кібернета, який за часів правління Мітрідата Євпатора надав ольвіополітам чимало корисних послуг (Латышев 1906: 95–100, 110–111; НО: 115), встановлювали і на цій сакральній ділянці, а не здебільшого в Східному, і значно менше в Західному теменосах. Не виключено, що і в перші століття нашої ери на місці раніше розташованих святилищ продовжувалося їх шанування, але воно вже не було таким популярним, бо на цій території головну роль з другої половини I ст. н. е. відігравав культ Аполлона в іпостасі Захисника під опікою колегії стратегів. Детальніший розгляд окремих матеріалів з розкопок на ділянці на захід від Головної вулиці і на південь від першої поперечної балки вказує, що північну стіну пізньоримської цитаделі частково було прокладено по місцях раніших святилищ з ботросами. При її спорудженні використовували і фрагментовані архітектурні деталі елліністичного часу, які разом з нею були розграбовані.

Принагідно відзначимо, що навпроти у південно-східній частині над Бугом містився Південний теменос Афродіти. Поблизу на ділянці Л зна-

йдено фрагмент мармурової плити з вирізьбленою на фронтоні головою жінки і написом про присвяту храму Глікеї (Солодкій), яка була епіклезією Афродіти, а також вівтаря та зображення першої половини III ст. до н. е. (НО: 69). Не виключено, що на місці зруйнованого класичного храму в елліністичний період було побудовано інший храм цієї богині, який разом з вівтарем та її зображенням на присвятній плиті подарував один з заможних її шанувальників. Певною мірою на продовження її культу в іпостасі Демії вказує присвоєння Афродіті притаманного їй нового епітету, але так само як покровительки сім'ї і кохання. Отже, у південному маленькому трикутнику, так само як і в центрі міста, по обидва боки Головної вулиці з східного і західного боку існували окремі, незалежні одне від одного святилища різних божеств.

Основні пам'ятки храму Аполлона Простата. При зіставленні докладно описаних Б. Фармаковським важливих об'єктів, зокрема вперше відкритих на узвишші залишків монументальної оборонної стіни міста IV ст. до н. е. і римської цитаделі, з даними про храм Простата складається враження, що писемні свідчення про нього і різноманітні культові знахідки траплялись тут начебто випадково, тому не заслуговали на поглиблене вивчення. Найімовірніше, саме таке ставлення, як вже відзначено, спричинило появу в науці різних варіантів інтерпретації цього храму.

Слід згадати, що ототожнення елліністичних субструкцій з храмом Простата визнав помилковим і сам автор розкопок. Тим не менше, ця монументальна «платформа» існувала ще і в римський період і була використана для 19-ти круглих різних за розмірами ям поблизу розташованого храму Простата. Їх вважали сміттєвими римського часу і на відміну від значної кількості ям в інших місцях було пронумеровано і описано з відміченими в кожній знахідками (Фармаковский 1909: 12–16). Насправді це були спеціальні культові ботроси, в які скидали так зване храмове начиння, що вийшло з ужитку, до якого найбільшою мірою входили уламки амфор і різних категорій посуду, як раннього, так і синхронного храму Простата, а також кістки жертвних тварин, зола і вугілля з есхар тощо. Саме вони є свідченням неподалік розташованого храму, культове начиння якого періодично закопували у них. Значну кількість подібного типу ботросів розкопано на територіях ольвійських теменосів.

Натомість найважливішими джерелами про достовірність існування храму Простата є значна кількість написів, знайдених ще у першій половині XIX ст., на підставі яких А. Уваров локалізував

храм Аполлона на «акрополі» в південно-західній частині малого трикутника поблизу Заячої Балки (Уваров 1851: 37, 40, 48–49, план VIII. В). Слідом за ним В. Латишев також вважав, що цей храм стояв на акрополі (Латышев 1887: 273–274). Однак, Б. Фармаковський, розпочавши на цьому узвишші дослідження Ольвії, а за ним інші її дослідники чомусь проігнорували план А. Уварова з позначенням його розташування.

Знайдені Б. Фармаковським значно пізніше як вцілілі, так і фрагментовані мармурові, значно менше мармурово-вапнякові чи вапнякові стели з написами досліджено В. Латишевим. В уцілілих зафіксовано дорогоцінні дарунки з присвятами стратегів у храм Простата, які виставляли в його периболі (IOSPE I², 80–127, 148, 175; НО: 78–85, 77–85, 91–95 і далі; Карышковский 1993: 77–96). Загалом опубліковано понад 90 присвят, серед яких переважають дрібні уламки, здебільшого знайдені на узвишші. Значна частина належить до музейних зібрань, чимало плит зникло в роки революції, Першої і Другої світових воєн, тільки окремі фрагменти зберігаються в музеях України. Не буде перебільшенням сказати, що Простату за порівняно короткий час його культу було поставлено мармурових плит з присвятами стратегів набагато більше ніж верховному богу Дельфінію в догетський період. Крім того, на цій сакральній ділянці знайдено чимало уламків інших написів.

Грабінницькі розкопки Ольвії, у тому числі й території храму Простата, з метою продажу рідкісних і коштовних предметів розпочались задовго до її наукового дослідження. Унаслідок цього вони потрапляли у приватні збірки, що були розпорошені по різних містах і навіть країнам. Зокрема, перші публікації окремих фрагментів епіграфічних пам'яток, які інколи об'єднували в один напис, розпочато у першій половині XIX ст. (див. IOSPE I², 86, 94, 97, 116; НО: 78–81, 85). Доля переважної більшості написів на мрамурі чи вапняку, які було в такий спосіб вивезено з Ольвії, невідома. Наприклад, 1980 р. під час оранки на присадибній ділянці мешканця с. Бехтери Голопристанського р-ну Херсонської обл. випадково виявлено пошкоджену внизу плиту з присвятою Простату (Карышковский 1993: 77–78). Напис вирізьблено на витесаній і відполірованій поверхні архітектурної деталі – уламка ранішої колони з крупнозернистого білого мармуру, написано професійним майстром у першій половині II ст. за традиційною формулою, але назва дарунку не зберіглась.

Для підтвердження існування храму Простата і проведення в ньому таких же ритуалів з вико-

ристанням лутеріїв, як у панеллінських, так загалом в усіх еллінських, у тому числі ольвійських теменосах, зупинимось на окремих пам'ятках, які зумовлюють розкрити їх характер. Цілком можливо, що для ритуального окроплення тут використовували не тільки типові лутерії, а й оригінальні кам'яні посудини конусоподібної форми («ступки») з двома прямокутними ручками, знайдені в підвалах великої споруди (Фармаковський 1908: 17, рис. 18). Від одного з мармурових лутеріїв з зображенням горгонейона на зовнішньому боці зберігся невеликий уламок з присвятою під вінцем Дада, сина Сатира, який був подарований в храм Простата у другій половині II ст. (IOSPE I², 281). Ще один уламок мармурового лутерія з трьома літерами від присвяти того ж часу походить з розкопок 1924 р. (НО: 171). У глибокій ямі вищерозглянутого західного підвалу виявлено малопошкоджену вазу, прикрашену рельєфним рослинним орнаментом, у стінках якої було просвердлено дрібненькі дірочки (Фармаковський 1908: 14), можливо, для узливань на вівтарі чи окроплення брызками води.

Однак, важливим доказом проведення традиційних ритуалів сакрального очищення перед входом до храму Простата є дві пам'ятки, на які з цього погляду ніхто не звертав увагу. Перш за все, це раніше відмічена мармурова статуя хлопчика другої половини II ст. Внаслідок вже всебічного її розгляду ми відзначимо лише головні деталі, важливі для доказу вірогідного використання в релігійній практиці. Статуя оголеного хлопчика поставлена на низькому постаменті. Він тримає обома руками поставлений на колонку маленький бурдюк (Фармаковський 1908: 14–17; Латышев 1906: 102, 104, № 5; IOSPE I², 101; Русяєва 2008: 470, 474).

Найвірогідніше, статуя була встановлена в ніші біля входу у храм після його ремонту чи у портику (IOSPE I², 98, 175). Як саме відбувся процес надходження води до бурдюка з двома маленькими отворами з обох боків, встановити точно навряд чи можливо. Припускаємо, що під час культової церемонії з тильного боку один з служителів храму наповнював бурдюк водою, яка повільно через просвердлену дірочку витікала тоненькою цівкою у глибокий лутерій або вазу, а інший гілкою оббризував цією водою тих, хто сюди входив. Так само вода з бурдюка могла потрапляти на підставлені руки відвідувача, якими він за ритуальною традицією оббризував себе з усіх боків. У дельфійському храмі Аполлона відомий заклик жриці: «З чистою душею входьте у святилище чистого бога... Краплі одної, о паломнику,

добрим достатньо, злодій же усією Океана водою плям не змиє водою», став традиційним у боротьбі з нечесними людьми, які проникали у святилища (Зелинский 2003: 100).

Якщо така інтерпретація вірогідна, то варто відзначити розповідь Геродота про дорогоцінні дарунки дельфійському Аполлону лідійським царем Крезом, у тому числі і двох періррантеріїв, разом з якими згадано піднесену лакедемонянами статую хлопчика, через руку якого лилася вода у якусь посудину (Herod. I, 51). Цікаво, що в обох записах йдеться про дарунок хлопчика, а не його статую. Така подібність наштовхує на думку, що автор ольвійського напису читав твір Геродота або ж скульптор бачив аналогічного типу фігурки в святилищах, які встановлювали за дельфійським зразком.

Ритуал сакрального окроплення священною водою, певно, відображено під написом з присвятою золотого намиста Простату від стратегів за мир у місті, власне здоров'я і доблесть. Зображення і бездоганний текст вирізьблено на тильному боці вторинно використаного монументального надмогильного пам'ятника з фігурами двох жінок видатного афінського скульптора V ст. до н. е., який було пошкоджено гетами чи іншими варварами. На ретельно витесаній площині з тильного боку вирізьблено напис і внизу під ним графічне зображення оголеного юнака зі стрічкою на лобі (IOSPE I², 101). Широким кроком він підходить по плитовій вимостці до прямокутної підставки з увігнутими боковими краями і верхніми вигнутими ручками для перенесення. З усіх боків підставку прикрашено недбало вирізьбленими смугами з зигзаго- і хрестоподібними орнаментами. У правій, витягнутій вперед руці юнак тримає за ручку кухоль. У його лівій руці – велика гілка, перекинута через плече. У центрі високої підставки, над бічною ручкою якої нависає кухоль, поставлено широку посудину, можливо, невеликий низький чашеподібний лутерій. Майстер змалював кількома короткими вертикальними і вигнутими лініями полум'я, що підіймається з нього вгору. Головні атрибути (гілка, кухоль для води, лутерій чи чаша, а також переносна орнаментована підставка для лутерія) є візуальним відображенням підготовлення до обряду окроплення відвідувачів храму юним служителем культу Простата. Незважаючи на різницю в часі у понад вісім століть з початку його застосування ми можемо вбачати збереження релігійної традиції в ольвійському храмі бога під егідою стратегів навіть і в II – першій третині III ст. Тут пам'ятали його старовинне родове ім'я Феб в іпостасі луч-

ника й основні функції захисника, миротворця, благодійника і рятівника.

Так само, як і раніше, на цій території виставляли державні почесні декрети і в перші століття. Для одного з них було використано біломармурову плиту, від якої зберіглась нижня частина з написом на пошану Агафокла Евоката з наданням йому і його нащадкам проксенії з усіма традиційними правами на початку III ст. Наприкінці напису додано, що цю постанову потрібно написати на плиті з білого мармуру і поставити в святилище Зевса, а витрати на її виконання покласти на скарбників (НО: 45). Це єдине епіграфічне свідчення про храм Зевса, можливо, той самий, який описав Діон Хрисостом наприкінці I ст. під час відвідин Ольвії (Dion Chryst., XXXVI) і який досі не відкрито. Завдяки цьому напису припускаємо, що почесний декрет за давнім звичаєм поставили біля храму Простата або ж поблизу від нього на цьому ж узвишші був також і храм Зевса.

На підґрунті просопографії окремі присвяти Простату продатовані П. Каришковським першою половиною II ст. (IOSPE I², 80, 83, 85, 86, 92, 93, 99, 100, 102, 105, 106, 111, 148, 175; НО: 79, 82; Карышковский 1993: 81). Щодо останньої з них цікаво відзначити, що її праву частину знайдено в 1905 р., а ліву в 1954 р. майже в одному місці біля північної стіни цитаделі, які вдалося з'єднати (НО: 82). За характером письма I – першою половиною II ст. датовано інші уламки мармурових плит з присвятою (НО: 77, 78, 80, 85 тощо). Водночас напис, у якому зафіксовано дуже важливу інформацію щодо присвячення стратегами «столової з трьома застільними ложами за місто і власне здоров'я» (IOSPE I², 104), в останньому виданні ольвійських написів датовано другою половиною I ст. (НО: 85). Якщо така хронологія достовірна, то храм Простата було зведено також у цей час – тобто не в пізньоримську добу одночасно з римською цитаделлю, будівництво якої зараховували навіть до часів остаточного підкорення Ольвії Риму (Фармаковский 1907: 4). Давно визначену В. Латишевим дату цієї події тепер трохи відкореговано (197/198) і прийнято усіма дослідниками Ольвії (Крапивина 1993: 150; 1999: 311–312). Щоправда, кріпосна стіна останнім часом датована не II–III ст., а другою половиною II – першою половиною III ст., коли в місті перебував римський гарнізон з невеликою кількістю римських солдат, які базувались переважно в південно-східній частині малого трикутника, де знайдено значно більше різноманітних матеріалів римського часу і відповідні джерела (Крапивина 2008). Отже, і за першою, і за іншою хронологією

ясно, що відкриття тут храму Простата відбулося набагато раніше. Звичайно, що одразу після відродження Ольвії не було змоги спорудити тут храм і шанування Аполлона продовжувалося деякий час ще на зруйнованих теменосах у центрі залишеної території міста.

Присвята столової вказує на продовження традиції влаштування обідів у цьому храмі, як і у храмі Дельфінія елліністичного періоду, де були запроваджені громадські трапези для приїжджих феорів, ксенів, місцевих діячів і жерців, започатковані на зразок мілетського Дельфініона ольвійськими мольпами (Русяєва 1992: 44–45, 52). Крім того, у написі першої половини II ст. зазначена перемога стратегами над ворогом, яку вся вітчизна святкує жертвоприношеннями, прославляючи стрільця Феба – Аполлона Простата (IOSPE I², 175), після яких за давніми звичаями також влаштовували спільні сакральні трапези. Можливо, що ями і цистерна у двох підвалах, які Б. Фармаковський резонно атрибутував як культову споруду в периболі храму, призначались для зберігання продуктів, зокрема олії і вина у вкопаних в землю піфосах і амфорах, а також заготовлених обідів.

Разом з тим шанування Аполлона значно відрізнялось від попередніх часів. Вперше в історії Ольвії піклування про його храм покладено на державну колегію стратегів, до обов'язків яких належало керівництво обороною міста. Разом з тим вони повинні були після закінчення воєнної служби робити пожертвування дуже дорогих вотивних дарів, оновлювати храм з усіх боків, ремонтувати портики і дах. Найбагатшим храмом за усі часи історії цього міста був, безперечно, храм Простата у другій половині I–II ст. завдяки колегії стратегів, які після закінчення воєнної служби підносили йому подячні дорогоцінні дарунки, що зберігались у священній скарбниці разом з іншими дарами шанувальників і зброєю, що відібрали у ворога. Серед тих, що названі у віцілих присвятах, слід відзначити 22 переважно золоті дарунки: статуетки богині перемоги Ніке, широкі воєнні пояси, прикрашені дорогоцінним камінням, триніжка, вінки, чаші, намиста, мармурова статуя хлопчика, столова з трьома ложами і ложі. Такі дарунки іншим ольвійським божествам не згадуються в епіграфічних документах.

Вірогідно, такий незвичний для Ольвії характер вотивів у цей час продиктовано значними етно-соціальними змінами в громадянській общині, яку значною мірою поповнили вихідці з боспорського регіону з сармато-іранськими іменами. Серед стратегів-дедикантів більшість

мала варварські або змішані елліно-варварські імена (Русяєва 1999: 448–457; 2013). Державне значення цього культу підтверджується документально не тільки наявністю храму, постійних дорогих підношень колегії стратегів, а й зображенням бога, в тому числі з луком, на полісних монетах I–II ст. (Анохин 1989, №№ 377–383; Русяєва 1992: 51–53).

Знайдені здебільшого у 1924 р. та іншими археологами на території «цитаделі» дрібні уламки мармурових плит з залишками написів, які згодом вважають присвятами і почесними декретами II – першої третини III ст., без сумніву, належать до сакральної зони Простата, які автор розкопок відзначив просто як «уламки написів на мармурі» (IOSPE I², 44–74; Фармаковский 1926a: 161; НО: 42–45, 48, 51, 77–81, 83–85, 93–95, 136 тощо). Вони свідчать про значну політичну роль храму Простата в Ольвії. Тільки на його території було встановлено раніше знайдені мармурові плити з декретами на пошану найвідоміших політичних діячів Ольвії II ст., наприклад, Каллісфена, сина Каллісфена, Теокла, сина Сатира, Карзоаза, сина Аттала, які виносили з руїн грабіжники і продавали колекціонерам ще в першій половині XIX ст. (IOSPE I², 39–43). До них варто додати і різних розмірів мармурові різноманітні архітектурні деталі, які побіжно згадано в текстах звітів, у тому числі опубліковані фото деталей найчастіше без зазначення розмірів (Буйских 1988: 52). Це ж стосується, за рідкісними винятками, і багатьох фрагментів кам'яної і теракотової скульптури.

Згідно з Б. Фармаковським, численні дрібні знахідки різних речей, зокрема ціла низка посудин з мармуру, уламки мармурових статуй, рельєфів і написів на мармурі, змушують вбачати у них, найвірогідніше, храмове начиння. Все сказане у зв'язку з фактом важливих знахідок, серед яких перше місце належить серії присвят Аполлону Предстателю (IOSPE I², 83, 84, 88, 90, 92, 95, 106, 109, 113), дає підстави вбачати у знайдених розвалах монументальної споруди залишки храму Аполлона (Фармаковский 1926a: 160–161). Отже, вчений уявляв Простата не як Захисника чи Оборонця, а як Предстателя – Заступника, що не зовсім узгоджується з головним сакральним значенням його епіклези і зовнішньополітичним станом Ольвії. Межі Південно-Західного теменоса не визначено. Тому в майбутньому потрібно провести дослідження до материка на південно-західному прикордонному високому плато, де останній за часом кам'яний храм Аполлона Простата Феба був символічним захисним форпостом перед безмежним степом.

Висновки. Перше можливе визначення храму Аполлона Простата на підґрунті знахідок більшої на той час кількості присвят і почесних декретів у південно-західній частині малого трикутника Верхнього міста Ольвії з позначенням на плані належить А. Уварову. З вищевідзначених звітів Б. Фармаковського нами виділено лише ті матеріали, які належать до сакральної ділянки. Завдяки присвятам і підтримці В. Латишева дослідник спочатку припускав відкриття лише пізньоримського храму Аполлона Простата на потужному фундаменті з субструкцій на південь від північної стіни «римської цитаделі». Послідовні розкопки в інших районах міста і спостереження за хронологією культурних шарів і субструкцій зумовили висловити вірне припущення про розміщення тут також і елліністичного храму. В подальшому на підставі неопублікованих фрагментів архітектурних деталей, скульптури і культових лутеріїв В. Скуднова вперше резонно відзначила існування архаїчного храму Аполлона. Слідом за нею Т. Блаватська вважала, що Б. Фармаковський відкрив тут перший теменос.

Загалом за нашими підрахунками у його щорічних звітах відзначено такі різночасові знахідки в уламках: 33 мармурові і 7 вапнякових архітектурних деталей; 8 поліхромних і 14 з рельєфним геометричним орнаментом від архітектурної теракоти; понад 40 мармурових плит з написами; 4 мармурові лутерії з присвятами; 24 мармурові скульптури (без урахування за 1924 р.); 18 теракотових статуеток; 22 дорогоцінні дарунки – золоті статуетки Ніке та інші речі за даними вцілілих присвят стратегів. Крім того, часто відзначено уламки архітектурних деталей, великих мармурових і глиняних посудин, підставки для лутеріїв, чимало світильників, дрібні прикраси, різні типи черепиці, фрагменти розписної штукатурки. Як і на інших теменосах тут зафіксовано велику кількість культових ботросів з уламками різних амфор, мілетської, іонійської, самоської, стилю Фікеллура, коринфської, аттичної чорно- і червонофігурної, чернолакової, червонолакової кераміки, скляних і свинцевих виробів, відкрито майстерню з залишками печі, шматків плавленого заліза і міді для виготовлення металевих речей.

Отже, на порівняно невеликій площі превалювали матеріали, характерні для сакральних ділянок, а не житлових кварталів і римської цитаделі. Щодо їх загальної публікації, то найбільшою мірою тільки написи введено у науковий обіг у відомих тепер виданнях. Інші знахідки, головним чином архітектурні деталі, скульптура і

численні керамічні вироби розглядали вибірково. У працях сучасних дослідників висловлено різне вставлення до храму Простата, переінакшення атрибуцій великих споруд, що спричинило навіть «перенесення» архітектурних деталей і важливих знахідок з цієї сакральної ділянки до інших теменосів і спростовування існування цього храму.

Попри незначну кількість опублікованих матеріалів культового призначення і неоднозначні інтерпретації вдалося, насамперед з урахуванням епіграфічних пам'яток, архітектурних деталей і лутеріїв з присвятами, з'ясувати, окремо проаналізувати та відносно продатувати функціонування на південно-західному узвишші чотирьох святилищ з невеликими храмами і вівтарями: Аполлона VI–V ст. до н. е., Самофракійських богів і Діоніса IV – першої половини I ст. до н. е., Аполлона Простата другої половини I – першої третини III ст., які загалом є Південно-Західним теменосом. Найбагатшим храмом за усі часи існування Ольвії завдяки численним дорогоцінним дарам колегії стратегів був саме храм Аполлона Простата в іпостасі всесильного захисника держави у перші століття нашої ери.

Отже, незважаючи на значні пограбування і знищення будівельних решток і численної кількості матеріалів, на південно-західному узвишші Верхнього міста Ольвії все ж таки було знайдено фрагменти найважливіших культових пам'яток, завдяки яким можна впевнено вважати, що тут було розташовано теменос, який на відміну від усіх інших існував упродовж всього періоду історії давньоеллініського міста. Звісно, ми не можемо з такою ж впевненістю окреслити конкретні межі кожного святилища і особливо храму Аполлона Простата. Натомість це в змозі зробити сучасні дослідники Ольвії шляхом значно поліпшеної методики розкопок південно-західної частини малого трикутника міста. Найвірогідніше, що там залишилося чимало не розкопаної площі і не докопаних ям та траншей. Безумовно, Південно-Західний теменос заслуговує зайняти одне з головних місць на планах Ольвії. У зіставленні з іншими святилищами, розглянутими у вищезгаданій статті сучасних дослідників Ольвії про міське планування з божественним захистом ольвійських громадян в архаїчно-класичний період, найбільшою мірою саме культ і храм Аполлона Феба Простата символізував захисний форпост на південно-західному узвишші Ольвії в найскладніші часи її існування. Так само як і в центрі міста, по обидва боки Головної вулиці з сходу і заходу, тут функціонували окремі, незалежні одне від одного теменоси різних божеств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анохин В. А. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 1989. 125 с., илл., табл.
2. Блаватская Т. Н. Обломок мраморного блюда с надписью. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1962. № 103. С. 250–253.
3. Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии. В: Анохин В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 1988. С. 51–71.
4. Буйских А. В. Каменные архитектурные детали из Ольвии (общая стилистическая характеристика). В: Крыжицкий С. Д. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь, Керчь, 2012. С. 294–315.
5. Буйских А. В. *Архаическая расписная керамика из Ольвии (восточногреческая, лаконская, коринфская, имитации)*. Київ: Стародавній Світ, 2013. 456 с.
6. Буйских А. В. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*. 2015. № 2. С. 6–21.
7. Буйских А. В. Градостроительный план Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*. 2021. № 81(3). С. 673–698.
8. Буйських А. В., Шевченко Т. М. Ольвійські периантерії. *Археологія*. 2021. № 4. С. 35–48. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.035>
9. Буйских С. Б. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка, 1991. 160 с.
10. Геродот.: Геродот. *Исторії в дев'яти книгах* /Пер. з давньогрец. А. О. Білецького. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
11. *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006. 504 с.
12. Зелинский Ф. Ф. *Эллинская религия*. Минск: Экономпресс, 2003. 330 с.
13. Зубарь В. М., Сон Н. А. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 3. Симферополь, 2007. 240 с.
14. Ильина Ю. И. Ранняя керамика из Ольвии. *Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников*. Материалы Международной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство ГЭ, 2004. Ч. 2. С. 75–83.
15. Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 1948. № 22. С. 25–37.
16. Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1956. № 50. С. 11–34.
17. Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва, Ленинград: Наука, 1964. С. 27–130.
18. Карасев А. Н. Б. В. Фармаковский и Ольвия. В: Сокольский Н. И., Брашинский И. Б., Горбунова К. С. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, 1976. С. 13–21.
19. Карышковский П. О. Ольвийские мольпы. В: Дзис-Райко Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье: материалы по археологии*. Киев: Наукова думка, 1984. С. 42–51.
20. Карышковский П. О. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры. *Вестник древней истории*, 1993. № 1. С. 73–96.
21. Книпович Т. Н. Перистильный двор первых веков н. э. на территории римской цитадели в Ольвии. *Вестник древней истории*. 1953. № 1. С. 183–188.
22. Книпович Т. Н. Исследования территории римской цитадели в Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1956. № 63. С. 139–141.
23. Кобылина М. М. *Милет*. Москва: Наука, 201 с.
24. Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии. В: Сокольский Н. И., Брашинский И. Б., Горбунова К. С. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, 1976. С. 131–142.
25. Крапивина В. В. *Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э.* Київ: Наукова думка, 1993. 184 с.
26. Крапивина В. В. Нижнее Побужье в греко-римское время. В: Крыжицкий С. Д. и др. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ИА НАНУ, 1999. С. 230–324.
27. Крапивина В. В. Хозяйственная и кухонная керамика. Лагиносы и лутерии. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006а. С. 187–190.
28. Крапивина В. В. Другие изделия из камня. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006б. С. 204–205.
29. Крапивина В. В. Оборонительные сооружения II–III вв. н. э. в юго-восточной части Ольвии. *Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria*. Керчь, 2008. Вып. IX. С. 139–146.
30. Крыжицкий С. Д. *Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка, 1985. 192 с.

31. Крыжицкий С. Д. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 1993. 248 с.
32. Крыжицкий С. Д. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 11. Симферополь, Керчь, 2012. 384 с.
33. Крыжицкий С. Д., Лейпунская Н. А. *Ольвия. Раскопки, история, культура*. Николаев: Возможности Киммерии, 1997. 192 с.
34. Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Назарчук В. И. Архитектурная терракота VI–V вв. до н. э. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006а. С. 100–114.
35. Крыжицкий С. Д., Хмелевский Д. Н. К вопросу о комплексе крепостных ворот римской цитадели в Ольвии. *Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria*. Керчь, 2008. Вып. IX. С. 147–153.
36. Латышев В. В. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1887. 306 с.
37. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901–1903 гг.). *Известия Археологической комиссии*. 1904. № 10. С. 1–91.
38. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1903–1905 гг.). *Известия Археологической комиссии*. 1905. № 14. С. 94–137.
39. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1905 г.). *Известия Археологической комиссии*. 1906. № 18. С. 95–137.
40. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России. *Известия Археологической комиссии*. 1907. № 23. С. 28–48.
41. Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії. *Археологія*. 1990. № 3. С. 117–122.
42. Леви Е. И. К вопросу о культе Аполлона Дельфиния в Ольвии. В: Болтунова А. И. (ред.). *Культура античного мира*. Москва: Наука, 1966. С. 124–130.
43. Леви Е. И. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука, 1985. 152 с.
44. НО: Книпович Т. Н., Леви Е. И. (ред.). *Надписи Ольвии (1917–1965)*. Ленинград: Наука, 1968. 132 с., LXV табл.
45. Пичикян И. Р. *Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния*. Москва: Наука, 1984. 294 с.
46. Русяева А. С. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка, 1979. 172 с.
47. Русяева А. С. Скульптура. В: Крыжицкий С. Д. (ред.). *Культура населения Ольвии ее окружи в архаическое время*. Киев: Наукова думка, 1987. С. 154–160.
48. Русяева А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии. В: Анохин В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 1988. С. 33–51.
49. Русяева А. С. Исследования Западного теменоса Ольвии (Предварительные итоги). *Вестник древней истории*. 1991. № 4. С. 123–148.
50. Русяева А. С. *Религия и культы античной Ольвии*. Київ: Наукова думка, 1992. 256 с.
51. Русяева А. С. Население Ольвии. Этническая и социальная характеристика населения в первые века н. э. В: Крыжицкий С. Д. и др. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев: ИА НАНУ, 1999. С. 438–466.
52. Русяева А. С. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев*. Киев: Издательский дом «Стилос», 2005. 558 с.
53. Русяева А. С. Святилища и их структура. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006а. С. 16–31.
54. Русяева А. С. Строительные остатки храмов. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006б. С. 32–42.
55. Русяева А. С. Строительные остатки алтарей. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006с. С. 53–67.
56. Русяева А. С. Строительные остатки второстепенных сооружений. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006д. С. 75–94.
57. Русяева А. С. Западный теменос в контексте истории и духовной культуры Ольвийского полиса. В: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 2. Симферополь, 2006е. С. 226–246.
58. Русяева А. С. *Граффити Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Suppl. 8. Симферополь, 2010. 288 с.
59. Русяева А. С. О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*. 2013. № 1. С. 130–157.
60. Русяева А. С. Граффити из Южного теменоса Ольвии. *Вестник древней истории*. 2015. № 2. С. 22–40.
61. Русяева М. В. Античний світ Північного Причорномор'я. Образотворче та житкове мистецтво. В: *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 1: Мистецтво первісної доби та Стародавнього світу*. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. С. 380–565, 663–677.
62. Скудная В. М. Из неизданных материалов Ольвии VI–V вв. до н. э. *Советская археология*. 1959. № XXIX–XXX. С. 248–262.
63. Соколов Г. И. *Ольвия и Херсонес. Ионическое и дорическое искусство*. Москва: Греко-латинский кабинет, 1999. 576 с.

64. Толстой И. И. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва, Ленинград: АН СССР, 1953. 154 с.
65. Уваров А. *Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг, 1851. 138 с.
66. Фармаковская Т. И. *Борис Владимирович Фармаковский*. Киев: Наукова думка, 1988. 216 с.
67. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1902 г.* Санкт-Петербург, 1904. С. 2–27.
68. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1904 г.* Санкт-Петербург, 1907. С. 1–41.
69. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1905 г.* Санкт-Петербург, 1908. С. 1–35.
70. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1906 г.* Санкт-Петербург, 1909. С. 1–50.
71. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1907 г.* Санкт-Петербург, 1910. С. 1–66.
72. Фармаковский Б. В. *Ольвия*. Москва: Товарищество Скоропечатни А. А. Левенсон, 1915. 36 с.
73. Фармаковский Б. В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 году. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1926а. № 1. С. 143–163.
74. Фармаковский Б. В. Приложение. Мраморная головка Диониса из Ольвии. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры*. 1926б. № 1. С. 193–199.
75. Хмелевський Д. М. Північна оборонна лінія римської цитаделі в Ольвії. *Археологія*. 2018. № 4. С. 95–105. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.095>
76. Худяк М. М. *Из истории Нимфея VI–III вв. до н. э.* Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. 63 с.
77. BSS 13.2: Lejunksaja N. A. et al. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (Black Sea Studies 13). Vol. 2: Plates. Aarhus, 2010. 407 pl.
78. Bujksich A. V. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen. 26. Wiesbaden: Dr. Reicher, 2010. 336 S.
79. Bujksikh A. V. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2015, Nr 21(2). P. 222–250. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341284>
80. Bujksikh A. V., Novichenkova M. V. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2021. Nr 27(1). P. 11–67. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341387>
81. Burkert W. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart & Köln & Mainz: Verlag Kolhammer, 1977. 512 S.
82. Cevizoğlu, H. Basins and High Stands of the Classical Period at Klazomenai: A Preliminary Report. *Istanbuler Mitteilungen*. 2007. Nr 57. P. 235–249.
83. Cevizoğlu, H. İonia'da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pyelos. In: Delemen, İ., Çokay-Kerçe, S., Özdizbay, A., Turak, Ö. (eds.). *Euergetes. Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*. Antalya: Suna & Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008. P. 283–308.
84. Dion. Chrysost.: *Dio Chrysostom with an English Translation by J. W. Cohoon and H. Lamar Crosby*: in 5 Vol. Vol. III: London, Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press: 1959. 482 p.
85. Fornasier J., Buiskykh A. V., Kuzmishchev O. H. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic–Classical Period. *Археологія*. 2022. Nr 2. P. 67–95. DOI: <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>
86. Kryžickij S. D., Lejunksaja N. A. Bulding remains and accompanying finds, 6th–1st century BC. In: Lejunksaja N. A. et al. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (Black Sea Studies 13). Vol. 1: Text. Aarhus, 2010. P. 28–114.
87. Ilieva, P. Altar or Perirrhanterion: were there water purification rites in the Sanctuary of the Great Gods on Samothrace? *Изкуство & Идеология*. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2012. P. 487–502.
88. IOSPE P: Latyshev V. V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Vol. 2: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum*. Petropoli, 1916. 352 p.
89. Kerschner M. Perirrhanterien und Becken. In: Walter H., Walter-Karydi E. (Hrsgs.). *Alt Ägina II.4*. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996. S. 59–132.
90. Kobusch P. Fountains and Basins in Greek Sanctuaries: On the Relationship Between Ritual Performance and Architecture. In: Nicola, C., Haug, A., Müller, U. (eds.). *The Power of Urban Water: Studies in Premodern Urbanism*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2020. P. 69–84. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110677065-005>
91. Krauskopf I. Perirrhanterion / Louterion. In: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)*. Vol. V. Personnel of Cult, Cult Instruments. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 2005. P. 178–183.
92. Orlandini P. Perirrhanterion fittile arcaico con decorazione a rilievo dagli scavi dell'Incoronata. In: *Attività archeologica in Basilicata, 1964–1977: scritti in onore di Dinu Adamesteanu*. Matera: Meta, 1980. P. 175–238.
93. Paus.: *Complete Works of Pausanias*. Delphi Ancient Classics Book 39. Delphi Classics, 2014. 2447 p.
94. Pimpl H. *Perirrhanteria und Louteria: Entwicklung und Verwendung grosser Marmor- und Kalksteinbecken auf figürlichem und säulenartigem Untersatz in Griechenland*. Berlin: Verlag Köster, 1997. 275 S.

95. Πουλάκη Ε. Λίθινα λουτήρια, περιρραντήρια και κάρδοποι της Κλασικής Αρχαιότητας. *Αρχαιογνωσία*. 2001–2002. № 11, στ. 273–306.
96. Raubitschek A. E. *Dedications from the Athenian Akropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C.* Cambridge, MA: Archaeological Institute of America, 1949. 546 p.
97. Richter G. M. *Kouroi. Archaic Greek Youths*. London, New York: Phaidon, 1970. 365 p.
98. Rusyaeva A. S. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2015. 21(2). P. 251–279. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341285>
99. Seiffert A. *Der sakrale Schutz von Grenzen im antiken Griechenland – Formen und Ikonographie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen*. Freiburg: Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 2006. 266 S. URL: <https://opus.bibliothek.uni-wuerzburg.de/frontdoor/index/index/docId/3943> [Accessed 02 October 2022].

REFERENCES

1. Anokhin V. A. *Monetyi antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya* [Coins of ancient towns of the North Black Sea Region]. Kyiv: Naukova dumka, 1989. 125 p., ill., tabl. [in Russian].
2. Blavatskaya T. N. Oblomok mramornogo blyuda s nadpisyyu [Marble bowl fragment with inscription]. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 1962, № 103, pp. 250–253. [in Russian].
3. Bujskikh A. V. Ordernye arhitekturnye detali iz Olvii [Order architectural details from Olbia]. In: Anokhin V. A. (ed.). *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomor'ya*. Kyiv: Naukova dumka, 1988, pp. 51–71. [in Russian].
4. Bujskikh A. V. Kamennyye arhitekturnyye detali iz Olvii (obschaya stilisticheskaya harakteristika) [Stone architectural details from Olbia (common stylistic characteristic)]. In: Kryzhitski S. D. *Arhitektura Olviyskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiyah*. Simferopol, Kerch, 2012, pp. 294–315. [in Russian].
5. Bujskikh A. V. *Archaicheskaya raspisnaya keramika iz Ol'vii (vostochnogrecheskaya, lakonskaya, korinfskaya, imitatsii)* [Archaic Painted Pottery from Olbia (East-Greek, Laconic, Corinthian, Imitations)]. Kyiv: Starodavnii svit, 2013. 456 p. [in Russian].
6. Bujskikh A. V. Yuzhnyy temenos Olvii Pontiyoskoy (Predvaritelnyye itogi izucheniya) [The Southern Temenos of Olbia Pontica (Preliminary Results)]. *Vestnik drevney istorii*, 2015, № 2, pp. 6–21. [in Russian].
7. Bujskikh A. V. Gradostroitelnyy plan Olvii Pontiyoskoy [City plan of Olbia Pontica]. *Vestnik drevney istorii*, 2021, № 3, pp. 673–698. [in Russian].
8. Bujskikh A. V., Shevchenko T. M. Olviyskiy periranteriyi [Olbian Perirantharia] *Arheologia*, 2021, № 4, pp. 95–105. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.035> [in Ukrainian].
9. Bujskikh S. B. Fortifikatsiya Olviyskogo gosudarstva (pervyye veka nashey eryi) [Fortification of the Olbia State (first centuries A.D.)]. Kyiv: Naukova dumka, 1991. 160 p. [in Russian].
10. Herod.: Herodot. *Istorii v deviaty knykhakh* [Histories] / Per. z davnohretskoi A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 576 p. [in Ukrainian].
11. *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyoskoy* [The Earliest Temenos of Olbia Pontica]. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. Suppl. 2. Simferopol, 2006. 504 p. [in Russian].
12. Zelinskiy F. F. *Ellinskaya religiya* [Hellenic religion]. Minsk: Ekonompress, 2003. 330 p. [in Russian].
13. Zubar V. M., Son N. A. *Severo-Zapadnoe Prichernomore v antichnyuyu epokhu. Osnovnyye tendentsii sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya* [North-Western Black Sea Region in the Ancient Period. Main Tendencies of Social and Economic Development]. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. Suppl. 3. Simferopol, 2007. 240 p. [in Russian].
14. Ilina Yu. I. Rannyya keramika iz Olvii [Early ceramics from Olbia]. *Bosporskiy fenomen: problemyi khronologii i datirovki pamyatnikov*. *Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo GE, 2004, vol. 2, pp. 75–83. [in Russian].
15. Karasev A. N. Oboronitelnyye sooruzheniya Olvii [Defensive structures of Olbia]. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kulturyi*, 1948, № 22, pp. 25–37. [in Russian].
16. Karasev A. N. Plany Olvii XIX v. kak istochniki dlya istoricheskoy topografii goroda [Plans of Olbia of the 19th century as the sources for the city's historical topography]. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 1956, № 50, pp. 11–34. [in Russian].
17. Karasev A. N. Monumentalnyye pamyatniki olviyskogo temenosa [Monumental remains of the Olbian temenos]. In: Gaydukevich V. F. (ed.). *Olviya. Temenos i agora*. Moskva, Leningrad: Nauka, 1964, pp. 27–130. [in Russian].
18. Karasev A. N. B. V. Farmakovskiy i Olviya [B. V. Farmakovskiy and Olbia]. In: Sokolskiy N. I., Brashinskiy I. B., Gorbunova K. S. (eds.). *Hudozhestvennaya kultura i arheologiya antichnogo mira. Sbornik pamyati B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Nauka, 1976, pp. 13–21. [in Russian].
19. Karyshkovskiy P. O. Olviyskie molpyi [Olbian molpos]. In: Dzis-Rayko G. A. (ed.). *Severnoe Prichernomore: materialy po arheologii*. Kyiv: Naukova dumka, 1984, pp. 42–51. [in Russian].
20. Karyshkovskiy P. O. Novyye olviyskie posvyascheniya pervykh vekov nashey eryi [New Olbian Dedications of the First Centuries A.D.]. *Vestnik drevney istorii*, 1993, № 1, pp. 73–96. [in Russian].
21. Knipovich T. N. Peristilnyy dvor pervykh vekov n. e. na territorii rimskoy tsitadeli v Olvii [Peristyle courtyard of the first centuries A.D. of the territory of the Roman citadel in Olbia]. *Vestnik drevney istorii*, 1953, № 1, pp. 183–188. [in Russian].
22. Knipovich T. N. Issledovaniya territorii rimskoy tsitadeli v Olvii [Exploration of the Roman Citadel in Olbia]. *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kulturyi*, 1956, № 63, pp. 139–141. [in Russian].
23. Kobylina M. M. Milet [Miletus]. Moskva: Nauka, 201 p. [in Russian].

24. Kopeykina L. V. Nekotoryie itogi issledovaniya arhaicheskoy Olvii [Some Results of Archaic Olbia's Study]. In: Sokolskiy N. I., Brashinskiy I. B., Gorbunova K. S. (eds.). *Hudozhestvennaya kultura i arheologiya antichnogo mira. Sbornik pamyati B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Nauka, 1976, pp. 131–142. [in Russian].
25. Krapivina V. V. *Olviiya. Materialnaya kultura I–IV vv. n. e.* [Olbia. Material culture of the I–IV centuries A.D.]. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 184 p. [in Russian].
26. Krapivina V. V. Nizhnee Pobuzhe v greko-rimskoe vremya [The main stages of the development of Olbia in the first centuries A.D.]. In: Kryzhitskiy S. D. et al. *Olviiya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kyiv: IA NASU, 1999, pp. 230–324. [in Russian].
27. Krapivina V. V. Hozyaystvennaya i kuhonnaya keramika. Laginosyi i luterii [Household and kitchen ceramics. Laginos and Louteria]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiysskoy*. Materialyi po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006a, pp. 187–190. [in Russian].
28. Krapivina V. V. Drugie izdeliya iz kamnya [Other Stone Products]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiysskoy*. Materialyi po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006b, pp. 204–205. [in Russian].
29. Krapivina V. V. Oboronitelnyie sooruzheniya II–III vv. n. e. v yugo-vostochnoy chasti Olvii [Defensive installations of the II–III centuries A.D. in the South-Eastern part of Olbia]. *Bosporskie chteniya. Bospor Kimmeriyskiy i varvarskiy mir. v period antichnosti i srednevekovya. Militaria*. Kerch, 2008. Nr IX, pp. 139–146. [in Russian].
30. Kryzhitskiy S. D. *Olviiya. Istoriograficheskoe issledovanie arhitekturno-stroitelnykh kompleksov* [Olbia. Historical study of architectural and construction complexes]. Kyiv: Naukova dumka, 1985. 192 p. [in Russian].
31. Kryzhitskiy S. D. *Arhitektura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomor'ya* [The Architecture of the Ancient states on the northern Black Sea coast]. Kyiv: Naukova dumka, 1993. 248 p. [in Russian].
32. Kryzhitskiy S. D. *Arhitektura Olviyskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiyah* [Architecture of the Olbian polis in graphic reconstructions]. Materialyi po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 11. Simferopol, 2012. 384 p. [in Russian].
33. Kryzhitskiy S. D., Leypunskaya N. A. *Olviiya. Raskopki, istoriya, kultura* [Olbia. Excavations, History, Culture]. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii, 1997. 192 p. [in Russian].
34. Kryzhitskiy S. D., Rusaeva A. S., Nazarchuk V. V. *Arhitekturnaya terrakota VI–V vv. do n. e.* [Architectural terracotta of the 6th–5th centuries B.C.]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiysskoy*. Materialyi po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006a, pp. 100–114. [in Russian].
35. Kryzhitskiy S. D., Hmelevskiy D. N. *K voprosu o komplekse krepostnykh vorot rimskoy tsitadeli v Olvii* [On the question of the fortress gate complex of the Roman citadel in Olbia]. *Bosporskie chteniya. Bospor Kimmeriyskiy i varvarskiy mir. v period antichnosti i srednevekovya. Militaria*. Kerch, 2008, Nr IX, pp. 147–153. [in Russian].
36. Latyshhev V. V. *Issledovaniya ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii* [Studies on the history and polity of Olbia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. S. Balasheva, 1887. 306 p. [in Russian].
37. Latyshhev V. V. *Epigraficheskie novosti iz Yuzhnoy Rossii (nahodki 1901–1903 gg.)* [Epigraphic news from Southern Russia (finds of 1901–1903)]. *Izvestiya Arheologicheskoy komissii*, 1904, Nr 10, pp. 1–91. [in Russian].
38. Latyshhev V. V. *Epigraficheskie novosti iz Yuzhnoy Rossii (nahodki 1903–1905 gg.)* [Epigraphic news from Southern Russia (finds of 1903–1905)]. *Izvestiya Arheologicheskoy komissii*, 1905, Nr 14, pp. 94–137. [in Russian].
39. Latyshhev V. V. *Epigraficheskie novosti iz Yuzhnoy Rossii (nahodki 1905 g.)* [Epigraphic news from Southern Russia (finds of 1905)]. *Izvestiya Arheologicheskoy komissii*, 1906, Nr 18, pp. 95–137. [in Russian].
40. Latyshhev V. V. *Epigraficheskie novosti iz Yuzhnoy Rossii* [Epigraphic news from Southern Russia]. *Izvestiya Arheologicheskoy komissii*, 1907, Nr 23, pp. 28–48. [in Russian].
41. Leipunska N. O. *Novyi napys z Olvii* [A new inscription from Olbia]. *Arheologia*. 1990, Nr 3, pp. 117–122. [in Ukrainian].
42. Levi E. I. *K voprosu o kulte Apollona Delfiniya v Olvii* [To the question of the cult of Apollo Delphinus in Olbia]. In: Boltunova A. I. (ed.). *Kultura antichnogo mira*. Moskva: Nauka, 1966, pp. 124–130. [in Russian].
43. Levi E. I. *Olviiya. Gorod epohi ellinizma* [Olbia. The City of Hellenistic Period]. Leningrad: Nauka, 1985. 152 p. [in Russian].
44. NO: Knipovich T. N., Levi E. I. (eds.). *Nadpisi Olvii (1917–1965)* [Inscriptions of Olbia (1917–1965)]. Leningrad: Nauka, 1968. 132 p., LXV tabl. [in Russian].
45. Pichikyan I. R. *Malaya Aziya – Severnoe Prichernomorie. Antichnyie traditsii i vliyaniya* [Asia Minor – Northern Black Sea Region. Ancient traditions and influences]. Moskva: Nauka, 1984. 294 p. [in Russian].
46. Rusaeva A. S. *Zemledelcheskie kul'ty v Olvii dogetsckogo vremeni* [Agricultural Cults in Olbia in the Pre-Getan Period]. Kiev: Naukova dumka, 1979. 172 p. [in Russian].
47. Rusaeva A. S. *Skulptura* [Sculpture]. In: Kryzhitskiy S. D. (ed.). *Kultura naseleniya Olvii ee okrugy v arhaicheskoe vremya*. Kyiv: Naukova dumka, 1987, pp. 154–160. [in Russian].
48. Rusaeva A. S. *Arhaicheskaya arhitekturnaya terrakota iz Olvii* [Archaic architectural terracotta from Olbia]. In: Anokhin V. A. (ed.). *Antichnyie drevnosti Severnogo Prichernomor'ya*. Kyiv: Naukova dumka, 1988, pp. 33–51. [in Russian].
49. Rusaeva A. S. *Issledovaniya Zapadnogo temenosa Olvii (Predvaritelnyie itogi)* [Investigation of the Western Temenos in Olbia (preliminary results)]. *Vestnik drevney istorii*, 1991, Nr 4, pp. 123–148. [in Russian].
50. Rusaeva A. S. *Religiya i kul'ty antichnoy Olvii* [Religion and Cults of Ancient Olbia]. Kyiv: Naukova dumka, 1992. 256 p. [in Russian].
51. Rusaeva A. S. *Naselenie Olvii. Etnicheskaya i sotsialnaya karakteristika naseleniya v pervyie veka n. e.* [Ethnic and social characteristic of the population in the first centuries A.D.]. In: Kryzhitskiy S. D. et al. *Olviiya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kyiv: IA NASU, 1999, pp. 438–466. [in Russian].

52. Rusyaeva A. S. *Religiya pontiyskih ellinov v antichnuyu epohu. Mifyi. Svyatilischa. Kul'ty olimpiyskih bogov i geroev* [Religion of Pontic Greeks in Ancient Times. Myths. Sanctuaries. Cults of Olympic Gods and Heroes]. Kyiv: Publishing house «Stylos», 2005. 558 p. [in Russian].
53. Rusyaeva A. S. Svyatilischa i ih struktura [Sanctuaries and their structure]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006a, pp. 16–31. [in Russian].
54. Rusyaeva A. S. Stroitelnye ostatki hramov [Building remains of the temples]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006b, pp. 32–42. [in Russian].
55. Rusyaeva A. S. Stroitelnye ostatki altarey [Building remains of the altars]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006c, pp. 53–67. [in Russian].
56. Rusyaeva A. S. Stroitelnye ostatki vtorostepennykh sooruzheniy [Construction remains of secondary structures]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006d, pp. 75–94. [in Russian].
57. Rusyaeva A. S. Zapadnyiy temenos v kontekste istorii i duhovnoy kul'turyi Olviyskogo polisa [The Western temenos in the context of history and spiritual culture of the Olbian Polis]. In: *Drevneyshiy temenos Olvii Pontiyskoy*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 2. Simferopol, 2006e, pp. 226–246. [in Russian].
58. Rusyaeva A. S. *Graffiti Olvii Pontiyskoy* [Graffiti of Olbia Pontica]. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii. Suppl. 8. Simferopol, 2010. 288 p. [in Russian].
59. Rusyayeva A. S. O dostovernosti svidel'tstv Diona Hrisostoma i o varvarah v Olvii Pontiyskoy [On the reliability of Dio Chrysostom's account of barbarians in Olbia Pontica]. *Vestnik drevney istorii*, 2013, Nr 1, pp. 130–157. [in Russian].
60. Rusyaeva A. S. Graffiti iz Yuzhnogo temenosa Olvii [Graffiti from the Southern temenos of Olbia]. *Vestnik drevney istorii*, 2015, Nr 2, pp. 22–40. [in Russian].
61. Rusiaieva M. V. Antychnyi svit Pivnichnoho Prychornomoria. Obrazotvorche ta vzhytkovye mystetstvo [Ancient world of the Northern Pontic. Fine and Applied art]. In: *Istoriia ukrainskoho mystetstva: In 5 vol. Vol. 1: Mystetstvo pervisnoi doby ta Starodavnoho svitu*. Kyiv: ADEF-Ukraina, 2008. pp. 380–565, 663–677 [in Ukrainian].
62. Skudnova V. M. Iz neizdannykh materialov Olvii VI–V vv. do n. e. [From unpublished materials from Olbia in the 6th–5th centuries B.C.]. *Sovetskaya arheologiya*, 1959, Nr XXIX–XXX, pp. 248–262. [in Russian].
63. Sokolov G. I. *Olviya i Hersones. Ionicheskoe i doricheskoe iskusstvo [Olbia and Chersonesus. Ionic and Doric Art]*. Moskva: Greko-latinskiy kabinet, 1999. 576 p. [in Russian].
64. Tolstoy I. I. *Grecheskie graffiti drevnih gorodov Severnogo Prichernomor'ya* [Greek Graffiti from Ancient Cities of the northern Black Sea]. Moskva, Leningrad: AN SSSR, 1953. 154 p. [in Russian].
65. Uvarov A. *Issledovaniya o drevnostyah Yuzhnoy Rossii i beregov Chernogo morya* [Studies on the Antiquities of Southern Russia and the Black Sea Shores]. Sankt-Peterburg: Tipografiya ekspeditsii zagotovleniya gosudarstvennykh bumag, 1851. 138 p. [in Russian].
66. Farmakovskaya T. I. *Boris Vladimirovich Farmakovskiy* [Boris Vladimirovich Farmakovskiy]. Kyiv: Naukova dumka, 1988. 216 p. [in Russian].
67. Farmakovskiy B. V. Raskopki v Olvii [Excavations at Olbia]. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1902 god*. Sankt-Peterburg, 1904, pp. 2–27. [in Russian].
68. Farmakovskiy B. V. Raskopki v Olvii [Excavations at Olbia]. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1904 god*. Sankt-Peterburg, 1907, pp. 1–41. [in Russian].
69. Farmakovskiy B. V. Raskopki v Olvii [Excavations at Olbia]. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1905 god*. Sankt-Peterburg, 1908, pp. 1–35. [in Russian].
70. Farmakovskiy B. V. Raskopki v Olvii [Excavations at Olbia]. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1906 god*. Sankt-Peterburg, 1909, pp. 1–50. [in Russian].
71. Farmakovskiy B. V. Raskopki v Olvii [Excavations at Olbia]. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1907 god*. Sankt-Peterburg, 1910, pp. 1–66. [in Russian].
72. Farmakovskiy B. V. *Ol'viya* [Olbia]. Moscow: Tovarishestvo Skoropechatni A. A. Levenson, 1915. 36 p. [in Russian].
73. Farmakovskiy B. V. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 godu [Report on the excavations at Olbia in 1924]. *Soobscheniya Gosudarstvennoy akademii istorii materialnoy kul'turyi*, 1926a, Nr 1, pp. 143–163. [in Russian].
74. Farmakovskiy B. V. Prilozhenie. Mramornaya golovka Dionisa iz Olvii [Application. Marble head of Dionysus from Olbia]. *Soobscheniya Gosudarstvennoy akademii istorii materialnoy kul'turyi*, 1926b, Nr 1, pp. 193–199. [in Russian].
75. Khmelevskiy D. M. Pivnichna oboronna liniya rymskoi tsytadeli v Olvii [The Northern Defensive Line Fortification Complex of the Roman Citadel in Olbia]. *Arheologia*, 2018, Nr 4, pp. 95–105. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.095> [in Ukrainian].
76. Khudiak M. G. *Iz istorii Nimfeia VI–III vv. do n. e.* [From the history of Nymphaeum VI–III centuries B.C.]. Leningrad: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 1962. 63 p. [in Russian].
77. BSS 13.2: Lejpunskaia N. A. et al. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (Black Sea Studies 13). Vol. 2: Plates. Aarhus, 2010. 407 pl.
78. Bujskikh A. V. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen. 26. Wiesbaden: Dr. Reicher, 2010. 336 S.
79. Bujskikh A. V. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2015, Nr 21(2), pp. 222–250. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341284>
80. Bujskikh A. V., Novichenkova M. V. The Roman Citadel in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 2021, Nr 27(1), pp. 11–67. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341387>

81. Burkert W. *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. Stuttgart & Köln & Mainz: Verlag Kolhammer, 1977. 512 S.
82. Cevizoğlu, H. Basins and High Stands of the Classical Period at Klazomenai: A Preliminary Report. *Istanbul Mitteilungen*, 2007, Nr 57, pp. 235–249.
83. Cevizoğlu, H. İonia'da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pyelos. In: Delemen, İ., Çokay-Keççe, S., Özdzibay, A., Turak, Ö. (eds.). *Euergetes. Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*. Antalya: Suna & Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008, pp. 283–308.
84. Dion. Chrysost.: *Dio Chrysostom with an English Translation by J. W. Cohoon and H. Lamar Crosby*: in 5 Vol. Vol. III: London, Cambridge: William Heinemann LTD, Harvard University Press: 1959. 482 p.
85. Fornasier J., Buisykh A. V., Kuzmishchev O. H. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic–Classical Period. *Arheologia*. 2022, Nr 2, pp. 67–95. DOI: <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>
86. Kryžickij S. D., Lejpuskaja N. A. Bulding remains and accompanying finds, 6th–1st century BC. In: Lejpuskaja N. A. et al. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD* (Black Sea Studies 13). Vol. 1: Text. Aarhus, 2010, pp. 28–114.
87. Ilieva, P. Altar or Perirrhanterion: were there water purification rites in the Sanctuary of the Great Gods on Samothrace? *Art & Ideology*. Sofia: University Publishing House «Saint Clement of Ohrid», 2012, pp. 487–502.
88. IOSPE I²: Latyshev V. V. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Vol. 2: Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum*. Petropoli, 1916. 352 p.
89. Kerschner M. Perirrhanterien und Becken. In: Walter H., Walter-Karydi E. (Hrsgs.). *Alt Ägina II.4*. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996, S. 59–132.
90. Kobusch P. Fountains and Basins in Greek Sanctuaries: On the Relationship Between Ritual Performance and Architecture. In: Nicola, C., Haug, A., Müller, U. (eds.). *The Power of Urban Water: Studies in Premodern Urbanism*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2020, pp. 69–84. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110677065-005>
91. Krauskopf I. Perirrhanterion / Louterion. In: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)*. Vol. V. Personnel of Cult, Cult Instruments. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum, 2005, pp. 178–183.
92. Orlandini P. Perirrhanterion fittile arcaico con decorazione a rilievo dagli scavi dell'Incoronata. In: *Attività archeologica in Basilicata, 1964–1977: scritti in onore di Dinu Adamesteanu*. Matera: Meta, 1980, pp. 175–238.
93. Paus.: *Complete Works of Pausanias*. Delphi Ancient Classics Book 39. Delphi Classics, 2014. 2447 p.
94. Pimpl H. *Perirrhanteria und Louteria: Entwicklung und Verwendung grosser Marmor- und Kalksteinbecken auf figürlichem und säulenartigem Untersatz in Griechenland*. Berlin: Verlag Köster, 1997. 275 S.
95. Πουπάκη Ε. Λίθινα λουτήρια, περιρραντήρια και κάρδοποι της Κλασικής Αρχαιότητας. *Αρχαιογνωσία*. 2001–2002. Nr 11, στ. 273–306.
96. Raubitschek A. E. *Dedications from the Athenian Akropolis. A Catalogue of the Inscriptions of the Sixth and Fifth Centuries B.C.* Cambridge, MA: Archaeological Institute of America, 1949. 546 p.
97. Richter G. M. *Kouroi. Archaic Greek Youths*. London, New York: Phaidon, 1970. 365 p.
98. Rusyaeva A. S. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2015. 21(2), pp. 251–279. DOI: <https://doi.org/10.1163/15700577-12341285>
99. Seiffert A. *Der sakrale Schutz von Grenzen im antiken Griechenland – Formen und Ikonographie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen*. Freiburg: Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 2006. 266 S. URL: <https://opus.bibliothek.uni-wuerzburg.de/frontdoor/index/index/docId/3943> [Accessed 02 October 2022].